RNI No. MAHMUL/2013/54090

ISSN-2349-3984

Seventh Year Issue - XXIX

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A Quarterly Journal)

October to December 2020

Peer Reviewed and Refereed Journal with Impact Factor : 4.75

MULTIDISCIPLINARY

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL WORK

Post Box No. 23

Ring Road, Ambajogai, Dist.Beed, (MS) Pin-431 517

E-mail:- manavlok1999@gmail.com

Websit :- www.manavlokcollegeofsocialwork.co.in

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

RNI No. MAHMUL/2013/54090 ISSN – 2349-3984
Seventh Year Issue –XXIX

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A Quarterly Journal)
October – December 2020

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL WORK, AMBAJOGAI
Post Box No-23
Ring Road, Ambajogai, Dist. Beed, (MS) Pin -431517
E-mail:-manavlok1999@gmail.com
Website:- www.manavlokcollegeofsocialwork.co.in

Manavlok Research Bulletin is published quarterly in the Month of March, June, September & December every year
by
Manavlok's College of Social Work, Ambajogai, Dist Beed.

Chairman
Dr. Prakash Jadhav
Principal,
Manavlok College of Social Work

Editorial Board
Dr. Nazir Sheikh
Editor
Manavlok's College of Social Work
Dr. Arundhati Patil
Manavlok's College of Social Work
Dr. Rama Pande
Manavlok's College of Social Work
Sukeshini Jogdand
Assistant Professor
Manavlok's College of Social Work

Advisory Board
Dr. Keshav Walke
Professor,
Matru Seva Sangh Institute of Social Work,
Nagpur
Dr. Smita Awachar,
HOD,
Department of Sociology, Dr. B.A.M.University,
Aurangabad
Dr. Gangadhar B. Sonar,
Chairman
Dept. of Social Work, Karnataka State
Akkamahadevi Women's University, At Toravi- 586108
Dist. Vijaypura, Karnataka
Email: gbsonar@kswu.ac.in
Dr. Avinash Gedam
Mahatma Jyotiba Phule College of Social Work, Chikhali
Road, MIDC, Buldhana
Dr. Pandit Chavan
Vasantrao Naik Mahavidyalya, Nanded.
Dr. Nilesh Deshmukh
Principal,
Ramrao Sarnaik College of Social Work, Washim.
Dr. Ashok Chavan
Assst. Prof. Late Rameshrao Varpudkar College,
Sonpeth, dist. Parbhani
Dr. Kisan Pawar
Principal, Lokmanya Tilak Mahavidyalaya,
Wadvani, Dist. Beed
Dr. Rajkumar Mhaske
Principal, Jalna College of Social Work,
Ramnagar, Jalna
Dr. Manisha Manjramkar
Associate Professor, Jawaharlal Nehru College of
Social Work, CIDCO, New Nanded
Dr. Sakure S. M.
Principal, Sushilabai Ramchandrarao
Mamidwar College Of Social Work
Padoli, Chandrapur, 442406

Date of Publication:- 25 December - 2020

Payment by Demand Draft/M.O in favour of :
'Principal Manavlok's College of Social Work, Ambajogai.'
Price : Rs. 100/-

Typeset By:- Bibhishan Ghadge, Ramdas Kale, Niranjan Jogi
Manavlok's College of Social Work, Ambajogai

MANAVLOK RESEARCH BULLETEIN

Theme for forthcoming issue

MULTIDISCIPLENARY

January to March – 2021

Research articles/papers up to 3000-4000 words are invited on the above mentioned themes. The authors are requested to send the articles/papers/review of books etc in the form of hard and softcopy or email. The article should reach before the last date of submission at the below address.

Principal,
Manavlok College of Social Work,
Ring Road, Ambajogai Dist Beed.
Maharashtra-431517
Email:- manavlok1999@gmail.com

Manavlok's college invites research papers and reviews for Manavlok Research Bulletin. The research paper must be original and unpublished. The Editor is not responsible for the papers that have appeared elsewhere.
The views expressed in the articles published in the Journal are those of the Authors and the Manavlok's College of Social Work, Ambajogai- Manavlok's Research Bulletin does not hold itself responsible for them.

CALL FOR PAPERS

Manavlok Research Bulletin (a Quarterly journal) ISSN: 2349-3984

Manavlok College of social Work (college of social work) has started multilingual (English, Hindi & Marathi) quarterly journal with ISSN No. which publishes in March, June, September and December every year. It is aimed to promote the quality research articles/paper. This journal provides a platform for the researcher, academicians, social work professionals and students from the discipline of social Work.

Call for Papers: - Quality research papers/articles are invited in English, Hindi & Marathi language.

Guidelines for paper submission:-

- Papers should be typed in MS Word, Times New Roman, Font Size 12
- For Marathi &Hindi use DVB-TTsurekh, Font Size 14
- Full paper should not exceed more than 3000 words.

Guidelines for Autours :-

- ABSTRACT (TNR 11 Bold)
- KEYWORDS (TNR 11Bold)
- INTRODUCTION (TNR 11 BOLD)
- HEADING S (TNR 11 BOLD)
- FIGURES AND TABLES (TNR 11 BOLD)
- CONCLUSIONS (TNR 11 BOLD)
- ACKNOWLEDGEMENTS (TNR 11 BOLD)
- REFERENCES (TNR 11 BOLD)

Format for research article:-

1. Abstract
2. Key words
3. Introduction
4. Problems/objectives
5. Methodology (coverage, sampling, tools of data collection and data analysis, use of statistics etc)
6. Conclusions
7. References: - References should be embedded in the text in a consistent style, for instatnce, Patil, A.S. 2013. "Social Work Research: An Overview", Aai Publications, Ambajogai.

Research paper/Article to be sent Email: -manavlok1999@gmail.com, **Hard & Soft** copy at College Address

Subscription Amount:

1) Annual Individual Membership - Rs. 1000/- + Rs. 160/- (reg. postal charges)
2) Annual Institutions Membership - Rs. 1200/- + Rs. 160/- (reg. postal charges)

(Payment by DemanDraft/M.O in favour of - Principal, Manavlok College of Social Sciences. ambajogai)

3) **Bank Details. :-** Bank of Maharashtra, Branch Ambajogai
A/C/ No. – 60178141511,
IFSC Code- MAHB0000037

Note: New Subscription fees will be effective from 1st July 2015 to onwards.

Contact:

- Dr. Prakash Jadhav, Principal, Manavlok's College of Social Work, Ring Road, Ambajogai, 431517 Dist Beed (Maharashtra) Cell No. 7770015050
- Dr.Arundhati Patil - 9422744166, Dr.Rama Pande-9405343510, Lect. Sukeshini Jogdand-9405826977.
- Dr. Sheikh Nazir, Editor, Manavlok Research Bulletin, Manavlok College of Social Work, Ring Road, Ambajogai, 431517 Dist. Beed (Maharashtra) Cell No. 7588162786, 7770015057

Manavlok Research Bulletin

Issue – XXIX October – December 2020

CONTENTS

Sr. No	Name of the Article	Page No.
1.	Human Right and Social Movement in India *Dr. Hanumant Angadrao Salunke*	02
2.	Psycho-Social Issues Of Women Students In Higher Education: A Study In Vijayapura District Of Karnataka *Dr. Gangadhar B. Sonar*	11
3.	Fight or Flight: Coping Mechanisms in Language Learning *Shirin Badar*	20
4.	दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांना निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा व विकासावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास (संदर्भ गिरवली) *पवन सोमनाथअप्पा गिरवलकर*	26
5.	भारतातील युवा वर्गातील वाढती व्यसनाधिनता : एक अभ्यास *श्री.रामदास निळकंठ काळे*	29
6.	ज ोरकु आदिवासींची कौटुंबिक, सामाजिक स्थिती - एक अध्ययन *प्रा. डॉ. अस्मिता रामभाऊ ठोंबरे*	38
7.	विधीसंघर्षग्रस्त मुलांची प्रवृत्ती *प्रा.डॉ. अशोक द. सातपुते*	41
8.	आदिवासी कोळी महादेव जमातीमधील स्त्री जीवन *प्रा. महादेवचैतरामचुंचे*	45
9.	मुंडन प्रथा सांस्कृतिक परिवर्तनाचा इतिहास *डॉ. मोहन मिसाळ*	55
10	"औरंगाबाद जिल्हयातील दारिद्रय निर्मुलनात राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (NRLM) च्या भुमिकेचा मुल्यांकनात्मक अभ्यास" *अनिल पिराजी कांबळे, डॉ. नझीर ज. शेख.*	58
11	शेतकरी आत्महत्या कारणे व उपाय महेश मुरलीधर मुंडे	65

Human Right and Social Movement in India

Dr. Hanumant Angadrao Salunke
Assitant Profesior
Manavlok College of Social Work
Ambejogai, Dist Beed.
Mo No 9423962025

Introduction

The concept of human rights is the offspring of the concept of natural law. Man is born with some rights. These rights are based on those assumptions. This concept seems to have been coined by Greek and Roman thinkers as well as by Christian philosophers and jurists such as Thomas Aquinas. It was written in the seventeenth century by Hugo Grossius, the father of international law, and later by Milton and Locke. In England, a law known as the Magna Carta was passed (1215). Since then, the idea that there should be restrictions on state power has spread. This was further clarified by the Petition of Rights in 1628 and the Bill of Rights in 1689. The protection of human rights was also a major theme in American Independence (1776) and the American Declaration of Fundamental Independence (1791). The French Revolution and the subsequent Declaration of the Freedom of the Individual and Civil Rights (1789) were another milestone. In England, the sovereignty of the representative body (Parliament) was established by completely overthrowing the monarchy, a victory for democracy. The culmination of that sovereignty is the establishment of the 'rule of law'. Human rights were the driving force behind the French Revolution. The same was true of American independence and the Constitution. The same is true of the fundamental rights enshrined in the Constitution of India.

The Russian Constitution also includes a promise to free the individual from economic and social exploitation; But it does not provide for the release of the individual from the extreme control of the government. The Russian Constitution places special emphasis on the social and economic rights of the individual. Without social and economic rights, political freedom alone does not make sense.

Although the sovereignty of every nation is recognized in international relations, it is also agreed that such sovereignty should have limits on human rights. How a nation treats its citizens is an internal matter of that nation, but if that nation is violating human rights, other nations can intervene and stop it. The best example of this is the intervention of England, France and Russia against the Ottoman Empire in 1827 against the persecution of the Greeks, which resulted in the independence of Greece in 1830. European nations intervened in Syria in 1860 to stop the slaughter of Christians. In the late nineteenth and early twentieth centuries, European nations adopted laws to protect the Jewish people. The United States recently switched to the Soviet Union to protect Zhou. There is always danger in such interference. Because the intervening nation feels that its intervention is justified. Therefore, humanitarian intervention is not officially recognized by international law. The UN Charter's ban on unilateral use of force has raised serious doubts about the legitimacy of humanitarian intervention. Humanitarian intervention is ultimately limited to political motives, this is the experience of many places. When Pakistan massacred the people of East Pakistan (and later Bangladesh) in

1971, it tried in vain to get the world's attention. In the end, it was only after the Indo-Pakistani war that the issue was resolved

International treaties have always been used to protect human rights. The oldest treaty to protect religious minorities was the Treaty of Peace of Westphilia (1648). The treaty agreed to treat Roman Catholics and Protestants equally in Germany. During this time many Catholic governments included provisions to protect Catholic rights. The Nineteenth Century Agreement was abolished. In 1926, the United Nations General Assembly adopted the International Slavery Treaty. Under the treaty, each signatory assumed the responsibility of abolishing slavery

Human rights movement in India got its germination during the Emergency Rule during 1975–1977 and developed during the post Emergency period. Two major trends were marked by Civil liberties concerns and the rights based perspectives. In the last 35 years, the human rights movement has been enriched by collective wisdom emerging from the tribal movement, peasant struggles, environmental movement, women's liberation movement, child rights movement, dalit movement and struggles of the differently abled persons. The state and the mainstream institutions have had love hate relationships with different types of human rights movements at different phases of history.

Mahatma Gandhi and Human Rights

The greatest impulse to the movement for social and political liberation was provided by Mahatma Gandhi. He was as much a political liberator as social liberator. Throughout his life, he fought against the evils of racialism, imperialism, communalism, untouchability and women subjugation. He also urged for personal and civic freedom, freedom of speech and expression. According to him, the person of a citizen must be held inviolate. It can only be touched to arrest or to prevent violence.

Beside the fight for political freedom, Gandhi's determined fight against the evil of untouchability and the exceptional manner of rallying women into the centre stage of national movement for independence are remarkable in their own way. The Gandhian methodology of involving the masses and especially the women to fight for the equal rights and justice made an irreparable dent on the age-old practices of social inequities and injustice. His leadership to local struggles like Champaran satyagrha, antiuntouchability campaign and temple-entry movement provided the lower castes and the women an opportunity to articulate their age-old suppressed but inalienable right to justice and equality that are at the foundation of the very concept of human rights.

Dr. Ambedkar and Human Rights

The movement for human rights was further stimulated by the efforts of Jyoti Rao Phule and Dr. B. R. Ambedkar. Although, Jyotiba Phule was the pioneer in the Dalit rights movement for the restoration of human rights to the downtrodden in India, it was Dr. B.R. Ambedkar who provided a systematic framework for the intensification ofthe Dalit movement for human rights. Inspired by the revolutionary struggle of Mahatma Phule and Savitri Bai Phule, Dr. B.R. Ambedkar's fight for the rights of untouchables and other backward communities made a significant impact on the advancement of social justice and equality in the Indian society and polity as well. By relating the practice of untouchability to human rights, he worked relentlessly to secure these rights for millions of deprived people. Condemning the repressive and conservative brahminical social order, he seeked an ideal social order based on individual rights and dignity. Blaming the Hindu social order for the sufferings of the masses, he shaped his social and political philosophy on the practical basis of social reform and minority politics. He also stressed

the importance of constitutional law, founded on the principles ofsocial morality, to ensure equal rights and freedoms to all individuals ofthe society. Being a chairman of the drafting committee for formulating the Constitution of independent India, his contribution to realise socio-economic and political justice and equality through an elaborated Constitution is immense.

Human Right under The Constitution of India:

The Constitution of independent India came into force on 26th January. The impact of the Universal Declaration of Human Rights on drafting part III of the Constitution is apparent. India has acceded to the Universal Declaration of Human Rights as well as to the subsequent International Covenants of Economic, Social and Cultural rights and Civil & Political Rights adopted by the Central Assembly of the United Nations.

Fundamental Rights.

Fundamental Rights is a Charter of Fundamental Rights in the Indian Constitution. This Charter gives Indians the civil right to live their lives in peace and equality as Indian citizens. These fundamental rights include equality before the law, freedom of speech and expression, freedom of assembly and assembly, and the right to petition for constitutional resistance to the protection of civil rights, such as the habeas corpus. Violation of these rights may result in punishment under the Indian Penal Code at the discretion of the court. Under fundamental human rights, the fundamental rights of an Indian citizen can be defined as the right to proper and friendly development of the individual. These rights apply to all citizens throughout the world, without distinction of race, place of birth, religion, caste, creed, color, or gender. These rights are enforced by the courts everywhere except for certain restrictions. India's fundamental rights are rooted in England's Bill of Rights, the United States Bill of Rights, and France's Declaration of the Rights of Man.

The seven fundamental rights provided by the Constitution of India are as follows.

1. The right to equality
2. The right to freedom of expression
3. The right to protection from exploitation
4. Right to religious choice and freedom
5. Cultural and educational rights
6. The right to constitutional resistance
7. Right to property (This right has been mentioned as a legal right excluding fundamental rights as per the 44th Amendment to the Constitution.)

Directive Principles enshrined in Part IV of the Constitution epitomise the ideals, aspirations the sentiments, the precepts and the goals of our entire freedom movement. The wisdom of the forefathers of the Constitution was justified in incorporating non-justiciable human rights in the concrete shape of the directive principles.

Revive of Literature

An attempt has been made **by Dr. D.D. Basu** in his book Human Rights and Constitutional Law (1994) to consider the issues of human rights in Constitutional laws along with their application in municipal laws of various countries e.g. U.S.A., U.K., Canada, Japan, China and India. He mainly deals with the scope, origin and development of human rights in various countries and the provisions under Fundamental Rights and their limitations in the Constitutions and also human rights

situation during emergency in these countries. The situation has been reviewed by giving important judicial cases in the countries

Dr. P. S. Jaswal and Dr. Nishtha Jaswal in Human Rights and the Law (1996) examines the concept of human rights, its evolution from the Greek thinkers and Ancient India to the charter of United Nations. They explain in detail human rights of wide range available in Indian Constitution focusing on the role ofjudiciary. They also illustrate various declarations by Government of India adopting international protocols and covenants regarding human rights. The role of judicial activism in the field of human rights is analysed through number of cases. The main emphasis by them is on judicial activism and provisions of National Human Rights Machinery for the protection of human rights in India

Aswin K. Ray in his essay Human Rights Movement in India (2003) has presented a historical account of the human rights movement in India within the analytical framework of a post-colonial democracy. He has analysed the structural asymmetries between the Indian State and the civil society that have their impact upon the rights of the citizens. Giving a summary ofthe historical perspective of international human rights norms, he has investigated into the operational context of Constitutional rights in India as well as the operational distortions of India's democracy. He has also inquired into the political and ideological scenario for the emergence of civil and democratic rights movements in India. But the emphasis has been placed only on civil rights movement. The movements for the rights of dalits, women, bonded labour and environment rights have been ignored

Social Movement

A social movement is a deliberate effort by a large number of people in a society to unite in order to bring about change in some of the important elements and systems of the society in the interest of the society or to oppose the anti-social changes taking place in them. Social movements bring about social change in a favorable manner in a society. Movements are shaped by some of the most important issues in society. It uses processions, marches, announcements, agitations, etc. They are in visual form.

Social movement is considered to be an important field of study in sociology and many scholars have developed various conceptual frameworks while studying it. Considering some of these milestones, Fox and Lincoln Bach argued that the field of teaching of social movements is mainly divided into two components. On the one hand the study of the social sphere emphasized the temperament characteristics of the social actors involved in the movement; On the other hand, social movements are seen as 'carriers of a political project', with an emphasis on the broader socio-political system and struggle. In this context, Rudolf Herbel, Neil Smelser, John Wilson, Dressler & Willis, Herbert Bloomer, Turner & Killian, Lundberg, J. R. The term 'social movement' has been defined by sociologists and thinkers like Gusfield.

- According to Paul Wilkinson, 'a social movement is a movement that is prepared to adopt any policy of fines, penalties and discrimination to bring about a massive collective change in any stratum of society'.
- According to Partha Mukherjee, "The social movement is capable of bringing about a comprehensive, alternative and radical change."
- J. R. According to Gusfield, "a social movement is a community-based demand for change in an established society."

- According to John Wilson, "a social movement is an attempt to bring about a massive change in the social order or to oppose the changes that are taking place, consciously, in an organized manner, by adopting unorganized means or ways."
- Rudolf Herbel emphasizes the expression of collective feelings. According to him, ‘organization building is a means of expressing individual aspirations collectively’. In short, a social movement is a collective expression of one's desires.

From the above definitions, the nature or major meaning of social movement can be explained as follows

1. In a social movement, many people come together and consciously and purposefully carry out an action that affects social change through collective efforts.
2. Social movements are formed to oppose antiquated, inhuman norms, traditions, etc., as well as to spread neo-liberal ideas against outdated social signs, slavery, servitude, etc.
3. The collective effort involved in the social movement is meant to be more or less organized.
4. The nature of social movement can be communal, flexible or rigid.
5. Some social movements are useful for the progress of the society, while some movements create obstacles.

If the development in the society is not in line with the modern values of freedom, equality and fraternity, then the group deprived of these values will come together at the same level by planning leadership, ideology, activists, etc. Tries. In short, social movements are the result of the unsatisfactory functioning of the existing system in this society. Basically, the concept of ‘social movement’ is relative to the concept of ‘development’. Therefore, this is not the only definition of the concept. It can vary from person to person and from organization to organization. The main objectives of social movements are to oppose or support social change.

Field of study of Social Movements: As social movements are collective activities, the three factors that are very important for a social movement are dynamism, ideology and directional change. A worldwide disadvantaged group, be it an ethnic, racial minority or lower caste group, unites against inequality, discrimination and deprivation and fights for its economic, educational and political rights. Social movements in particular are based on five factors: choice, ideology, activists, leadership and organization. All of these factors are interdependent and complementary. The objectives of the movement vary from narrow objectives such as local issues to broader objectives of social change. Apart from this, the movements are also affected by the dissatisfaction in the society, the conditions that motivate the movement and the leadership that gives impetus to the movement.

Stages of Social Movement:

Social movements develop by following the next stages.

(1) Primary Stage: There are many problems facing the society every day. Some factors are unfair, while others are deprived of certain benefits. At that time, a thinker, a social reformer, inside or outside of them, formulates his ideas and the movement emerges by attracting that exploited society to him. That is to say, the feeling of uneasiness among the people in a society is the primary stage or origin of the formation of a social movement.

(2) Organizational Stage: In this stage, the rights of the people in the society, the atrocities against them, their interests come to the fore due to the thoughts of some people. As a result, the victim society unites and takes the form of a movement. It outlines the movement's definite goals and action plan. The movement is further organized by spreading the philosophy of the movement far and wide and gaining the support of more and more people.

(3) Institutional Stage: In this stage, the movement is established in the society and it has an impact on the people and it gets social recognition. Rules of movement, procedures are decided. Movement is at the stage of achieving the goals and objectives of the movement. There is no special program left in front of the movement. As a result the idea that there is no need to implement the movement's programs comes into the followers and an institutional state is formed and gradually the followers leave the movement.

(4) State of Destruction: The movement originates for these rights, objectives, purposes, goals and when they are fulfilled, the process of disintegration of the followers of the movement begins. That is the state of destruction. When the movement is transformed into an organization, it does not remain a movement.

While the movement moves through the above stages, some movements achieve their objectives, while some movements fail. Today many labor movements have gone through the above stages. Social movements usually emerge in specific social situations. That is, to create a feeling of dissatisfaction in the minds of the people about the social conditions they have attained; Awareness that many others like us are dissatisfied; The belief that we can change the situation through collective efforts; Someone take the initiative and read the dissatisfaction in the minds of the people; Some occasional unjust incidents happen and there is a strong reaction to it, etc. Social movements are formed. If there is dissatisfaction, relative deprivation situation, failure about the system among the groups in the society, then social movements emerge.

The sociology of social movements has been an expanding branch of sociology in the last few decades. The study of tribal and peasant uprisings or movements in India is a major part of the tradition of Indian history as well as the study of folklore. Social movements can be studied from three perspectives, especially historical, psychological and sociological. Citizens' civil and democratic rights are not protected in a parliamentary system. That is why there has been an increase in movements for the protection of the fundamental rights of citizens. Social movements can be classified into linguistic, religious, ethnic, racial, sectarian, peasant, labor, tribal, student and women as well as socialist reformist, transformational and revolutionary forms. Movements can also be categorized based on the ideology of the movement. Social movements are classified into three types viz., Storage, alternative, conversion, based on the quality of the transformation.

Types of Social Movements:

Ideological, organizational and divinely based are the three ideal types of movement. These three ideal types depend on the three elements of organization, thinking and leadership. According to this, the types of movements like labor movement, tribal movement, dalit movement, backward class movement, women's movement, labor movement, student movement, middle class movement, human rights and environmentalist movement etc. can be explained. The nature of each movement is different. One movement may be more or less a mixture of the features of another. Nevertheless, the main objectives of the movement can be summarized as follows.

(1) Reform Movement: A reform movement is a movement that seeks to bring about reform in the society without making major changes in the basic social structure of the society. This movement accepts some of the values and practices of the society, while opposes some of the values and practices. The movement seeks to change such practices and values. Social reformers do not want to change the society completely, they want to change some bad practices, norms, traditions in the society. That is to say, they are not opposed to the whole society, but they want to change some aspects of it and keep the rest of the system as it is. Social reformers always use constitutional, peaceful means to achieve their goals. E.g., lectures, meetings, articles, etc. They also apply to the government, putting pressure on the government to pass laws. In a democratic society, people are free to express their views, to express their opposition, to bring about change in the social organization itself, so the reform movement is more and more formed in a democratic society.

Many reform movements emerged in Indian society in the nineteenth and early twentieth centuries. E.g., Brahmo society. Raja Rammohan Roy, a social reformer, worked tirelessly for the ban on sati, widow remarriage and women's education. The feminist movement or feminist movement is today's reform movement.

(2) Revolutionary Movement: Revolution is the change that takes place in the society in a relatively complete, sudden and generally violent way. Revolution brings about a gradual, gradual, peaceful, continuous change in a society. E.g., the Industrial Revolution. When social movements are called revolutionary movements, it is generally expected that radical changes of a wide range of institutional forms will take place in the entire society in a short period of time. The main objective of the revolutionary social movement is to bring about a new social system by changing the established social system. Through the revolutionary movement, the social reformer is only removing the corrupt system in the society; But the revolutionary is changing the whole established social system and bringing a suitable social system in its place. So social reformers and revolutionaries seem to be at odds with each other. The difference between the two is in the extent to which the social system is to be changed and the path to be taken for it.

Only when there is a great deal of intense social discontent in a democracy can a revolutionary movement be formed. In a democratic society, there are many ways for people to express their dissatisfaction. People can openly take to the streets to express their dissatisfaction; However, before the government takes to the streets, the government decides that the society will be satisfied by taking into account the relevant issues and changes the government policies and laws. As a result, the revolution does not take a drastic turn. In contrast, where there is a dictatorship, the dissatisfaction in the society is suppressed by the authorities. The society is not allowed to improve as it is traditional. Over time, revolutions take place in such places. E.g., the ‘Black Guerrilla Movement’ in Zimbabwe (Rhodesia).

(3) Renaissance movement: The aim of this movement is to bring back the status quo by opposing change and paying more attention to traditional values and ideologies. It is also called the reactionary movement. This movement serves as a symbol of degeneration without transforming development. Going back, this is the purpose of this movement.

(4) Resistance Movement: The main objective of the resistance movement is to destroy the change in the society or to stop or eliminate the change that is taking place. Traditional ideals, values, traditions, specific roles are being destroyed by moral decay, political corruption, new laws, etc .; It is from this feeling that the movement takes

shape. Whenever some changes take place rapidly and the established society begins to crumble, then a resistance movement emerges. E.g. Anti-Hindi language movement.
(5) Migration Movement: Migration from rural to urban areas for education and employment is called migration movement. When living in one place feels unsatisfactory to many and the collective thought that we will progress in another place comes to the minds of many, that group migrates from its former place to a new place, it is called migration movement. For example, before the Berlin Wall was built in 1961, about 4 million people from East Germany emigrated.
(6) Movement of Expression: Due to the nature of the established society when people get emotional, mental convulsions; It is not possible to avoid them from material and social conditions or from such a society; When the mentality that we are unable to free ourselves from such a society is formed, expression movements are born. Normally, people come together and participate in this movement with the aim of achieving peace of mind, forgetting their current sorrows, getting rid of dissatisfaction and anxiety in their lives. When many people make a collective effort to live a comfortable life by enjoying what they feel is best and letting go of their emotions, it is called an expression movement. E.g., 'Hippie Movement', 'Hare Ram Hare Krishna Movement' etc. in America.
(7) Dharmapanthiya movement: The cults of people who adopt a principle under a particular religion come into existence and they follow the same principles and practice the same. From this, religious symbols take shape and people behave accordingly, and a theological movement is born. E.g. Osho sectarian movement.
(8) Ideal Socialist Movement: Since it is not really possible to make the whole society an ideal society, an ideal socialist movement is a movement that tries to create an ideal society in a small community. The ideal socialist movement aims to develop human values free from the vices of inequality, exploitation, injustice, oppression, degradation of human values, etc. E.g., the 'communism' movement in America.
While analyzing the social movement, two important types of social movements emerged from the important changes that took place in the Indian economy after 1990. On the one hand, due to the development policies of the government, the movement of the groups which were project-affected and displaced, the tribal movement, the movement of the nomadic demigods, the movement of the unorganized sector workers, the movement for environmental protection, etc. started. On the other hand, the social fundamental space of Indian democracy was also occupied by religious fundamentalist movements, communalist movements, neo-spiritual movements, neo-reservationist movements, territorial movements.

Causes of Social Movements:

The causes of social movements can be stated on the basis of various issues facing the society, the process of fulfilling social objectives, as well as social and cultural conditions.
(1) Cultural flow: Cultural flow is the change in the traditional sattvic features and behaviors that have been going on in a society for generations. In general, the process of cultural flow is slow in all societies. Social movements are formed with the aim of accelerating this slow pace and making the society progress faster.
(2) Social Disintegration: Due to many problems arising in the society as well as indiscriminate behavior of individuals, the individual behaves as per his own norms as per the norms, norms, values etc. of the society and the process of disintegration takes place. As a result, this disruptive situation in society distracts individuals. Feelings of

insecurity, frustration, etc. are awakened in their minds and a social movement emerges from them.

(3) Social Dissatisfaction: The most common dissatisfaction in the minds of the people about the established social system is social dissatisfaction. Social movements are also created due to the feeling of dissatisfaction in the minds of the wider and majority people, relative deprivation, sense of injustice and social status-inconsistency.

Sociological thinkers have different views on social movement or social movement.

(1) Some sociologists believe that there is a close relationship between other types of collective behavior and social movement, while others believe that social movement is a specific form of collective behavior.

(2) According to some, agitation is a negative expression of opinion on the social system.

(3) Social movements challenge the organizational structure, way of thinking, rules, ethical values and sometimes even put forward alternatives.

(4) Movements apply social events from a conflicting point of view, so they are anti-stability.

(5) Many features of our social life today have come into existence as a result of agitation. From the above points, it is clear that even among scientists, there is no consensus on social movements.

References:

- Basu D. D. (1994). Human Rights in Constitutional Law. (New Delhi: Prentice Hall of India)
- Jaswal Paramjit, Dr. Nishtha Jawal (1996). Human Rights and the Law. (APH Publishing Corporation)
- Ray Aswini K. (2003). 'Human Rights Movement in India A Historical Perspective'. Economic and Political Weekly. August 9. Vol. 38, No.32.
- Khairnar Dilip, Introduction to Sociology, Pune, 2008.
- Dhanagare, the. No., World of Concepts and Social Reality, Pune, 2005.
- Shah Ghanshyam, Social Movement in India, Pune, 2010.
- Salunkhe Sarjerao, Basic Concepts in Sociology, Pune, 2017.
- Oommen, T. K., Social Movement, New Delhi, 2010.
- Singh Rajendra, Social Movements, Old and New a Postmodernist Critique, New Delhi, 2001

* * *

PSYCHO-SOCIAL ISSUES OF WOMEN STUDENTS IN HIGHER EDUCATION: A STUDY IN VIJAYAPURA DISTRICT OF KARNATAKA

Dr. Gangadhar B. Sonar
Associate Professor & Chairman
Department of Social Work
Karnataka State Akkamahadevi Women's University
Vijayapura, Karnataka, India
E-mail: gbsonar@kswu.ac.in
Cell:9480267502

Abstract

This paper is an attempt to examine empirically the psycho-social issues experienced by the women students in higher education. 420 women students pursuing post graduation in 14 courses are drawn randomly. A semi-structured interview schedule was used to collect primary data using questionnaire technique. The data was analysed adopting descriptive and inferential statistical techniques with the help of Statistical Package for Social Sciences. The findings of the study reveal that women students have several psycho-social issues.

Key Words: Women students, Higher Education, Psycho-social issues, Counselling needs.

Introduction:

It is well estimated fact that in order to access higher education for women, gender equality, gender justice and gender development will decisively operate as a well established key factor. In this aspect, education enables men and women to claim their rights and realize their potential. It is a powerful tool to uplift people from poverty. Education also leads to enlightenment, develop scientific attitude and overcome from blind belief. Hence, providing higher education to women is equally important in enriching human resource for its optimum utilization for the development of family as well as nation. It is important, in the under-developed regions, we can witness gender disparity in socio-economic aspects in general and higher education in particular. The families, which struggle to meet the basic needs of its members hardly, think of higher education. Women belonging to resource poor families, single parent families, Dalits, Muslim minorities, rural, tribal and urban slums, Nomadic, Semi Nomadic and Denotified tribes, unorganized sector find it very difficult to enter higher education (Sonar, 2015).

In this context, the present study attempts to answer the questions like what is the personal profile of the women students enter higher education in the study area? What kind of psycho-social issues experienced by women students? Whether women students need counselling support to cope-up with their psycho-social issues? Which kind of environment is conducive for women students to excel in the academics in higher education? Answers of these questions have a bearing on empowering women in general and in the Vijayapura region in particular. The district has lowest child sex ratio as per 2011 Census; and lacks in Human Development Index. The outcome of the study

would benefit the policy makers, planners, educationalist, social workers, and civil society organizations working in the area of gender and higher education.

Issues of Women Students in Higher Education: A Review

If we analyse majority of feminist researchers insightful views, it mainly highlights that research on women in higher education in India is a prime concern to understand the dynamics associated with the gender justice through empowering women in higher education.

Number of academic survey's, well authenticated descriptive and scientific research reports have extensively provided considerable and accountable resources on this thematic note of issue. In this connection, the National Policy on Education (1986) focuses on the role of education in promoting equality of life for women through their empowerment. It is intended to bridge the gap between men and women in the participation and representation in higher education (Chanana, 2013). Higher education enables the women to understand gender inequalities in Indian society and by extending boundaries of the family free from patriarchal values. Their participation in politics is one of the important areas (Chakraborty, 2009)

Jacobs (1996) reviews the literature available on gender and higher education. Gender inequality is more found in the higher education when compared to other areas of society. Upadhyay (2007) also recognize the disturbing trend in terms of enrollment of women in higher educational. It is found that total enrollment is at increase but enrollment of women is at decline. Pande (1985) recognize the issue of women in higher education as serious problem in India when compared to Western countries. Co-education at higher education is becoming popular. The present education system dominated by the feudal-minded educational planners and administrators. Hence, the educational structure provides scope for the subjugation of women. The inferiority complex is injected through educators with patriarchal values against the gender equality enshrined by the Constitution of India.

Kaul (1972) reveals the increasing enrollment of women in higher education besides increasing number of educational institutions. It is resulted in overcrowding, declined quality of education and reduced contact between teachers and students. In other words it is meaningless to provide higher education to women by compromising the quality for sake of achieving targets. It is argued that selection of students in higher education need to be made based on the merit only. The curriculum needs to be updated in view of development of the country and upcoming challenges in the society. It is highly observed that women enter mostly social science, humanities and education. Enrollment into medical, engineering, and science are meager. Further, women enrollment in higher education is more in the general education than the professional courses. The increase in enrollment is largely influenced by fully funded state initiatives or highly subsidies. If at all women obtain higher education, the scope of making career based on education will be minimal and her potential human resource is suppressed or undermined after entering the institution of marriage (Chanana, 2000).

Gupta and Sharma (2003) analyses the problems faced by women academic scientists in their work environment. Patriarchy is major hurdle to women in higher education in India. The social stereotypes penetrate the workplace and put women academic scientists at discomfort. Sahni and Shankar (2012) reveal the larger gender parity in higher education. The cultural and attitudinal biases are two vital factors act as forces against the participation of women in higher educational institutions.

Weis (1985) reveals that 89 percent of the men are admitted in engineering at undergraduate level. There is a need to provide opportunity to women counterpart in higher education. An encouragement in this regard is needed. Ryan (1993) explores that significant number of Women are entering into higher education, but their significance in the curriculum is not found. It may be true because the Board of Studies form the curriculum is dominated by the male supremacy. Sutherl and Margaret (1988) explore the impact of economic crisis on women in higher education with reference to Europe, Australia, the United States and Japan. Due to fiscal crisis, emphasis is laid on job oriented courses, and reduced educational loans facility. Wilson and Shin (1983) argued that the sex composition of college curricula is the major source of sex inequality in higher education today. Amano (1997) reveals that highly qualified Japanese women are found to have greater conservative values. For them, higher education is to enhance social status and not a qualification to get job and earn. The introduction of the discipline Women's Studies has a significant influence on increased participation of women in higher education in Japan.

This cursory view of glance at the available literature reveals that there are studies deals with women in higher education from feminist perspectives. There are also studies explore the demographic trends, participation of women in higher education, influence of patriarchy and male domination and advancement of women in higher education. However, there is a dearth of literature on the psycho-social issues of the women students in higher education. In view of this the present study is conducted with following objectives;

1. To understand the personal background of the women students in higher education;
2. To explore the psycho-social issues experienced by women students in higher education; and
3. To examine the association between psycho-social issues and counseling support need of women students in higher education in order to access the counseling need.

Research Methodology:

In order to satisfy objectives, it was adopted descriptive research design. Null hypothesis framed with the logical assumption that the psycho-social variables do not have association with the variable need of counseling support. The universe of the study constitutes all the women in higher education in Vijayapura district of Karnataka. In order to have greater representation, 420 women students studying in second and fourth semesters post graduation courses from 14 departments were drawn randomly adopting simple random sampling technique. A semi-structured interview schedule was developed and standardized to collect primary data using questionnaire technique. The data collected was processed and keyed to computer. Descriptive and inferential data analysis was made using Statistical Package for Social Sciences. The secondary sources of data were collected from the Jstor gateway of journal.

Data Analysis and Discussion:

The primary data pertaining to women students in higher education is presented in this section using complex tables, percentages, proportions, and chi-square test. It is presented on par with the objectives of study. Table-1 reveals the personal background of the women in higher education. The variables viz., faculty of study, semester, type of education had at graduation, type of family, present living arrangements, economic status of the family, marital status, domicile, religion, and caste categories.

Table-1: Personal background of the Women in Higher Education

N = 420

Sl. No.	Variable	Description	Frequency	Percent
1	Faculty	Social Sciences	140	33.3
		Commerce and Management	59	14.0
		Sciences	117	27.9
		Humanities	49	11.7
		Education	55	13.1
2	Semester	Second	358	85.2
		Fourth	62	14.8
3	Type of education had at graduation	Co-education College	73	17.4
		Women's College	347	82.6
4	Type of Family	Joint	177	42.1
		Nuclear	217	51.7
		Extended	26	6.2
5	Having both the parents/single/other	Parents	331	78.8
		Mother	44	10.5
		Father	27	6.4
		Other	18	4.3
6	Present living arrangements	Hostel	248	59.0
		Home	159	37.9
		Room	13	3.1
7	Economic status	Well to do	70	16.7
		Moderate	293	69.8
		Poor	57	13.6
8	Marital Status	Unmarried	375	89.3
		Married	42	10.0
		Divorcee	03	0.7
9	Domicile	Rural	243	57.9
		Urban	144	34.3
		Semi-urban	33	7.9
10	Religion	Hindu	360	85.7
		Muslim	55	13.1
		Christian	05	1.2
11	Caste Category	SC	94	22.4
		ST	17	4.0
		OBC	299	71.2
		Other	10	2.4

The personal background of the women students at higher education reveal that out of 420 women post graduate students, a majority of them more than three-tenth are in the faculty of social sciences (social work, sociology, women's studies, political science, and history); a significant proportion more than one-fourth are in the faculty of sciences (physics, chemistry, computer science and mathematics); a small proportions each are in commerce and management (commerce); education (education and physical education); and humanities (Kannada and English) respectively. Majority of the women

students prefer to study social sciences when compared to other faculties. It may be true in Indian families, daughters are hardly encouraged to join professional and job oriented courses as they are expensive. The minimum age of the respondents is 21 years and maximum age is 35 years. Mean age is 22.3 years.

More than four-fifth are studying in second semester. A significant proportion more than one-tenth is in fourth semester. Women students of both the semesters are covered in the study to understand psycho-social issues of students with one year and two years experience. Further, more than four-fifth of the students had been to women's college for their graduation. Less than one-fifth had an opportunity to study in co-education in their graduation. Studying in women's college and studying in co-education makes difference in terms of peer influence and gender orientation.

Interesting and considering point of observations were offered exciting results. In that conducted survey, out of which, More than half belonging to nuclear families. A significant proportion more than two-fifth representing joint families. A small percent 6.5 are from extended families. Increase in nuclear and extended families is common due to urbanization, industrialization and increased individualism and materialism. With reference to having both the parents or single parents or none, a majority more than three-fourth have both the parents. A significant proportion more than one-tenth has only mothers. A small percent 6.4 have only fathers. It is to be noted that 4.3 percent does not have either father or mother. Having both the parents give women students a kind of support and secure feeling. Absences of both or either parents make them to deprive love and affection of the parents.

About three-fifth are living in the hostel. Less than two-fifth are localites. A small percent 3.1 have rooms. With reference to economic status, Less than seven-tenth of them have moderate economic status. A good proportion less than one-fifth is comfortable with economic status. A significant proportion more than one-tenth has critical economic status. With reference to marital status, Less than nine-tenth are unmarried. A significant proportion more than one-tenth is married. A small percent 0.7 are divorcee. Less than three-fifth hails from rural areas. More than three-tenth hails from urban areas. A small percent 7.9 hails from semi-urban areas. With reference to religion, more than four-fifth are Hindus; more than one-tenth are Muslims; and 1.2 percent is Christians. With reference to caste categories more than seven-tenth belongs to Other Backward Class category; a significant proportion more than one-fifth belonging to Scheduled Caste category; a small percent 4 and 2.4 belonging to Schedule Tribe and Open categories respectively.

Table-2: Psycho-Social Issues of the Women in Higher Education

N = 420

Sl. No.	Issues	Very frequently	Frequently	Some time	Rarely	Never
1	Economic crisis and Insecurity	25 (6.0)	67 (16.0)	122 (29.0)	66 (15.7)	140 (33.3)
2	Alcoholism in family	06 (1.4)	17 (4.0)	28 (6.7)	20 (4.8)	349 (83.1)
3	Chronic illness in family	05 (1.2)	09 (2.1)	44 (10.5)	51 (12.1)	311 (74.0)
4	Divorce, desertion and conflicts in family	04 (1.0)	06 (1.4)	12 (2.9)	32 (7.6)	366 (87.1)

5	Disputes with relatives	06 (1.4)	22 (5.2)	52 (12.4)	107 (25.5)	233 (55.5)
6	Legal issues related to property	10 (2.4)	27 (6.4)	47 (11.2)	57 (13.6)	279 (66.4)
7	Poor interaction in family members	16 (3.8)	45 (10.7)	56 (13.3)	66 (15.7	237 (56.4)
8	Suffering from weakness	08 (1.9)	44 (10.5)	83 (19.8)	81 (19.3)	204 (48.6)
9	Poor communication skill	16 (3.8)	51 (12.1)	77 (18.3)	91 (21.7)	185 (44.0)
10	Worries and lack of concentration	12 (2.9)	55 (13.1)	105 (25.0)	94 (22.4)	154 (36.7)
11	Studies and academic achievement	37 (8.8)	97 (23.1)	97 (23.1)	63 (15.0)	126 (30.0)
12	Career building	63 (15.0)	111 (26.4)	49 (11.7)	53 (12.6)	144 (34.3)
13	Disputes with teachers	07 (1.7)	20 (4.8)	74 (17.6)	67 (16.0)	252 (60.0)
14	Disputes with classmates or seniors	12 (2.9)	19 (4.5)	80 (19.0)	70 (16.7)	239 (56.9)
15	Feeling stress for studies	24 (5.7)	28 (6.7)	120 (28.6)	93 (22.1)	155 (36.9)

Note: Figures in parenthesis are percentages.

An attempt is made to explore the psycho-social issues of the women students in higher education. Out of 420, more than two-fifth worried for career building; more than three-tenth worried for studies and academic achievement; more than one-fifth worried for economic crisis and insecurity; less than one-fifth each worried for inability to concentrate on studies and poor communication skill respectively; more than one-tenth each worried for the suffering from weakness and feeling stress to study respectively; less than one-tenth each worried for legal issues related to property of family and disputes with classmates, seniors and teachers respectively; A small percent of them 5.4; 3.3; and 2.4 worried for issues of alcoholism in family, chronic illness of the family members and divorce, desertion and marital conflicts in the family respectively.

Major worries of women in higher education are career building; academic achievement; and economic crisis. It is true because women students are serious with their career. Further, Vijayapura district is known for preparing competitive examinations along with regular education and the priority will be given to get a government job through self study or attending coaching classes. Women in higher education are also serious about their studies as they have focused goal to make career. As observed earlier, majority of the women students about three-fifth come from the rural areas and mostly belonging to lower middle or poor families. Hence, economic crisis is not uncommon among the women in higher education (see table-2).

Table-3: Need of Counselling Support for the Women in Higher Education

N = 420

Sl. No.	Variable	Description	Frequency	Percent
1	Need Counselling Support for the problems	Yes	240	57.1
		No	180	42.9
2	Think that Counselling Centre is required in the campus	Yes	401	95.5
		No	19	4.5
3	Willing to take Counselling support centre to overcome from problems	Yes	319	76.0
		No	101	24.0
4	Wish to share worries with	Faculty	10	2.4
		Counsellor	27	6.4
		CR	17	4.0
		Friends	251	59.8
		Parents	115	27.4
5	Comfortable mode to share worries	In Writing	86	20.5
		In person	54	12.9
		With Friend	267	63.6
		with Faculty	13	3.1

Carefully investigated attempt has been revealed to understand whether women in higher education require counseling support to address their psycho-social issues. A majority of them about three-fifth wish to avail counseling support. More than nine-tenth wish to have counseling centre in the campus. More than three-fifth wish to avail the counseling support service if made available in the campus. The comfort zones to express their worries are reported as about three-fifth as friends and about three-tenth as parents. The mode of communication to express their psycho-social issues are more than three-fifth through friends; and more than one-fifth in writing; more than one-tenth through in person; and 3.1 percent through faculty members of the department (see table-3).

Table-4: Association of Psycho-Social variables with Counselling Needs

Sl. No.	Variable	Chi-square value	DF	Significant Level	Result
1	Type of Family	8.769	2	0.012	S
2	Have both the parents/single/other	11.949	3	0.008	S
3	Present Living arrangements	0.218	2	0.897	NS
4	Domicile	1.989	2	0.370	NS
5	Caste Category	5.624	3	0.131	NS
6	Economic crisis and Insecurity	6.152	4	0.188	NS
7	Poor interaction family members	15.454	4	0.004	S
8	Suffering from weakness	23.950	4	0.000	S
9	Poor communication skill	2.749	4	0.601	NS
10	Feeling stress for studies	5.493	4	0.240	NS

DF: Degree of Freedom S: Significant NS: Non-significant

This well planned attempt of study has been carried out to see the association between the select psycho-social variables with the need of counseling support. It is being proven that the variables viz., type of family, having both the parents/single parent/other, poor interaction in family members, suffering from weakness are found to have a major relationship with the variable i.e., need of counseling support. Hence, it is rejected the null hypothesis. It can be stated that the women in higher education belonging to nuclear and extended families; have single parent or no parent; have poor interaction in the family members; suffering from weakness are found to have more psycho-social worries when compared to their counterpart. The variables viz., present living arrangements; domicile; caste category, economic crisis and insecurity; poor communication skill; feeling stress for studies are found to have no significant association with the variable i.e., need of counseling support. Hence accept the null hypothesis (see table-4).

Conclusion:

An intense study and well organized sequence survey is a fruitful outcome of this modestly proposed and systematically researched piece of work. In this paper an earnest attempt has been followed to examine the psycho-social issues of the women students in higher education with reference to Vijayapura district of Karnataka. Above analysed study deliberately disclosed women in higher education face several psycho-social issues. The major issues found are career building; studies and academic achievement; and economic crisis. Further, poor communication skill and suffering from weakness are also reported to be sources of stress among them. The women students from rural areas, single parent families, families living below poverty line, divorcee, and lack parental communication are more vulnerable to psycho-social issues. A majority of them seriously require an assistant of counseling support. In view of this following reason, several suggestions are extremely recommended to help women students in higher education to overcome from their psycho-social issues effectively. Those proposed recommendations are;

1. Counseling support need to be given by establishing counseling centre with qualified and professional counselor.
2. Concession in the entire fee including admission is necessary to overcome from the financial worries.
3. Competitive examination related coaching be made available to enable students to perform well in the competitive examinations.
4. Awareness building is required to have balanced diet
5. Health checkups and quality medical treatment is required to overcome worries related to health.
6. Yoga and meditation programmes can help women students to overcome from the stress and worries effectively.

References:

1. Amano, Masako. (1997), Women in Higher Education, *Higher Education*, 34 (2), 215- 235.
2. Chakraborty, Rachana. (2009), Women's Education and Empowerment in Colonial Bengal in Responding to the West, In Hans. Hägerdal (Ed), *Essays on Colonial Domination and Asian Agency Book*, Amsterdam University Press.
3. Chanana, Karuna. (2000), Treading the Hallowed Halls: Women in Higher Education in India, *Economic and Political Weekly*, 35 (12), 1012-1022.

4. Chanana, Karuna. (2013), Leadership for Women's Equality and Empowerment in Higher Education, *India International Centre Quarterly*, 39 (3/4), 81-94.
5. Gupta, Namrata and Sharma, A.K. (2003), Gender inequality in the work environment at institutes of higher learning in science and technology in India, *Work, Employment & Society*, 17 (4), 597-616.
6. Jacobs, Jerry. A. (1996), Gender Inequality and Higher Education, *Annual Review of Sociology*, 22, 153-185.
7. Kaul, J. N. (1972), Development of Indian Higher Education, *Economic and Political Weekly*, 7 (31/33), 1645-1647.
8. Pande, Balaji. (1985), Women's Education, *Social Scientist*, 13 (10/11), pp. 11-19.
9. Ryan, Maureen. (1993), Women's Challenge to Higher Education, *Academe*, 79 (3), 22-27.
10. Sahni, Rohini and Shankar, V. Kalyan. (2012). Girls' higher education in India on the road to inclusiveness: on track but heading where? *Higher Education*, 63 (2), 237-256.
11. Sonar, Gangadhar. B. (2015), Higher Education in Karnataka: A Gender Analysis, In Kachapur and Reddy (Ed), *Where do I Stand*, Manas Publishers and Distributors, Jaipur, pp.101-114.
12. Sutherland, Margaret. (1988). Women in Higher Education: Effects of Crises and Change, *Higher Education*, 17 (5), 479-490.
13. Upadhyay, Sugeeta. (2007), Wastage in Indian Higher Education, *Economic and Political Weekly*, 42 (2), 161-168.
14. Weis, Lois. (1985), Progress but No Parity: Women in Higher Education, *Academe*, 71 (6), 29-33.
15. Wilson, Kenneth. L. and Shin, Eui Hang. (1983), Reassessing the Discrimination against Women in Higher Education, *American Educational Research Journal*, 20 (4), 529-551.

* * *

Fight or Flight: Coping Mechanisms in Language Learning

Shirin Badar
Assistant Professor,
Department of English,
Hislop College, Nagpur

Abstract:

Learning and using a foreign language is a stress-laden task. As language learning is intimately tied to a learner's sense of self, affective variables play a key role in language acquisition.

Effective language learning happens in moments of low stress and high motivation. In a second/ foreign language classroom, a constant sense of being under evaluation, coupled with the fear of negative appraisal disturbs the equilibrium of the learners.

This paper proposes to study the manifestation of 'foreign language anxiety',first conceptualized by Horwitz, Horwitz and Cole (1986), in ESL and EFL students with focus on defense mechanisms brought into play in stressful situations. The paper suggests thatsome of the classroom misbehaviour is actually defense mechanisms in action and that the teacher can play a crucial role in harnessing the students' positive defenses and in mitigating the maladaptive ones.

Keywords: Foreign language anxiety, defense mechanisms, affective variables, ESL, EFL, Anxiety, Language learning, language acquisition

Language is not merely a means of conveying messages from one person to another. It is a cultural symbol, a mechanism of self-presentation and social identity (Pallegrino Aveni, 2005). With language serving more than just a functional purpose, the affective dimension becomes an integral part of language use. While the focus of research in language learning is generally on cognitive aspects, it needs to be acknowledged that affective variables play a crucial role in language learning.

This paper studies the role of affective variables in facilitating or debilitating second/ foreign language learning through an extensive review of research done on the affective dimension in language acquisition. The paper also studies, through various case studies, the manifestation of anxiety in language learners, cautioning language teachers to resist from clubbing defensive behaviours with misconduct. The paper also comments on the role that a teacher can play in mitigating debilitating anxiety and harnessing facilitating anxiety.

Affect in language learning

An individual learner is a assemblage of cognitive and affective factors. While cognitive factors are related to one's aptitude and intelligence, affective variables

include a person's motivation, attitude, self-efficacy and feelings of anxiety. In order to achieve optimum results from any learning process, it is vitally important to address both these sides of the human mental life.

Stevick (1980, 4) posited that in the case of second language learning, learning depends "less on material techniques and linguistic analyses and more on what goes on inside and between people in the classroom." "The process of language learning is unique in that learning and using a new language redefines a learner publicly, socially and personally. It deeply affects an individuals sense of self and self presentation in society" (Pallegrino Aveni, 2005). As "language learning frequently entails new thought processes, identity and values that can present a threat to learners,"(Erhman and Dornyei 1998, 184), the learner feels pressurized both cognitively and affectively. Thus it is with learning a second/ foreign language, that the non-linguistic psychological variables such as ego-boundaries, anxiety, social positioning etc. become instrumental in learning process. According to Ehrman (1996), in students having difficulty in language learning, the affective variables supersede the cognitive aspects, often becoming the cause or effect of the difficulty. This is especially true in the case of students who are sensitive to success and failure.

Affective variables such as motivation, self-efficacy (belief in ones ability to cope and succeed) and anxiety are closely linked. Enhanced self-efficacy, with a higher expectation of good results, tends to increase motivation and the willingness of a learner to take risks. It is, however, reduced self-efficacy and ensuing anxiety, which proves seriously detrimental to language learning.

Anxiety in Foreign Language/ Second Language Learning:

"I knew the answer but kept quiet for the fear of making a fool of myself."

This instinct of self-preservation exists in all learning situations in greater or lesser degree, but in second language/ foreign language learning it becomes all the more compelling because language use is a performance and it puts the performer under uncomfortable spotlight.

Horwitz, Horwitz and Cope (1986, 128) described anxiety in language learning as "a distinct complex construct of self-perception, beliefs, feelings and behaviours….arising from the uniqueness of language learning process"

Humanist psychologist Will Schultz (1958, 1967) posited three basic interpersonal needs: inclusion, control and affection. In the process of learning and using a new language all three interpersonal needs are either compromised or perceived as being compromised by the learner. A sense of lack of control when communicating in a language, in which one is not proficient, creates a fear of negative appraisal by peers and instructors. The constant feeling of being under evaluation is daunting for most learners. The problem is exacerbated in speech situations in which a number of interpersonal and psychological processes are in action at both conscious and unconscious levels.

Since anxiety has emerged as one of the crucial factors affecting foreign/ second language learning, much work has been done by psycholinguists on various aspects of

anxiety in the language learning process. Ehrman and Dornyei (1998,184) point out that "language learning frequently entails new thought processes, identity and values that can present a threat to learners." According to Madeline Ehrman (1996, 145), "language learning difficulties constitute a particular assault on self esteem of people who have had success in other aspects life."

Language anxiety interferes with all stages of language learning – input, processing and output. However, it is in the processing and output stages that the effect of language anxiety can be most predominantly seen. In case of students with extravert personalities, the expression of anxiety is generally direct and is effectively tackled. Sometimes, however, presence of anxiety can only be inferred from ensuing behaviours.

Manifestation of Anxiety:

We protect our emotional equilibrium and our self-esteem in a variety of ways. According to Vaillant, we all manage our personal realities through our constellation of defense mechanisms coupled with social support and cognitive strategies. "At times we cannot bear reality. At such times our minds play tricks on us. Our minds distort inner and outer reality so that an observer might accuse us of denial, self-deception, even dishonesty. But such mental defenses creatively rearrange the sources of our conflict so that they become manageable and we survive. The mind's defenses –like the body's immune mechanism- protect us by providing a variety of illusions to filter pain and to allow self-soothing…. Such self-deception reflects the ego's – the integrated brain's-best synthetic effort at coping with life events that otherwise would be overwhelming" (Vaillant, 1993, 1).

Many behaviours, which are judged as transgression and misconduct, are actually defensive of a learner's emotional equilibrium and self-esteem. It is by understanding this that teachers can play a major role in tackling learners' anxiety-resultant behaviours.

Case Studies

Subject A, aged 11 years and studying in one of the best schools in Nagpur, was almost always missing from his English language class. Just beforethe start of his class he would escape from the classroom on pretext of filling his water bottle or returning books to the library. On days when he could not physically remove himself from the classroom, he would spend his time doodling or looking out of the window, unresponsive to classroom interaction. A was referred to the school counsellor and was diagnosed with dyslexia.

Subject B, aged 11 years, steadfastly refused to accept the fact that he was not the best student in the class and attributed the success of other students to partiality by the teacher. D was strongly suspicious of others' motive and often felt persecuted and unfairly treated.

Subject 'C', aged 11 years, was always well prepared for her language classes. She came to the class with all the required stationery and books, well prepared with the previous day's lesson and often having read up on the work she expected would be done in the class on any particular day.

Subject'D', aged 19 joined classes for learning Persian at a local center. She wrote neatly and carefully, paying endless attention to her handwriting and presentation. However she never volunteered to read in class or to answer questions asked by the teacher. When forced to speak in class, she expressed herself through a liberal use of gestures but was economical with words.

Subject 'E', aged 42 years, attended the same Persian classes as 'B', however, unlike 'B', she spent much of her time asking questions or trying to out-do the teacher. Inspite of the class time she hogged, 'C' was often heard belittling the teacher and the even the programme itself.

When these cases are studied through the lens of Freudian psychology, a clear inference can be drawn of defense mechanisms being deployed to overcome anxiety and stress that is generated by a feeling of inability to cope with the demands of learning.

'A' chooses *withdrawal* and *escapism* to protect his self-esteem from an activity with which he finds himself unable to cope. He escapes from the threatening classroom stimuli by either physical or mental withdrawal. 'D' exhibits similar defense of escape, though its manifestation in D's case is different. She protects her ego from the threat of classroom performance by maintaining a low profile. D's over-emphasis on neatness and presentation, is in words of Vaillant "*intellectualization*" i.e. avoiding unacceptable emotions by focusing on the intellectual aspects. E's aggression in the class can be inferred as the defense mechanism of *displacement* through which she redirects her anger at her own incompetence by competing with the teacher and scapegoating the language programme. 'B' resorts to *denial*,refusing to accept external reality, which threatens his self-image. He refuses to face the truth and spends time collecting injustices. 'C' exhibits the mature defense mechanism of *anticipation* as she plans and prepares for potentially threatening situations that might arise in the future.

While the case studies above exemplify a few types of defensive behaviours that are seen in classrooms, there is a plethora of other commonly observed classroom behaviours that can be judged and classified as defense mechanisms when seen through the lens of Anna Freud's or Vaillant's description and classification of defense mechanisms.Students often complain of sudden illnesses, aches and pains, which disappear with passing of the stressful stimulus. This has been described by Vaillant as*conversion*,the expression of an intra-psychic conflict as a physical symptom. The inability of some student to concentrate on the learning process can be inferred as *dissociation*, while commonly seen acts of fidgeting, speaking impulsively, display of temper etc. are examples of *acting out*, a direct expression of impulse to avoid being conscious of the discomforting emotion. Another very commonly seen defense mechanism in learning environment is *passive aggression*, in which aggression is expressed indirectlythrough behaviours such as procrastination. *Superiority complex*, a common occurrence in students is often a defense against feelings of inferiority and inadequacy.

The above-mentioned list of defenses and resultant behaviours is by no means exhaustive and there is immense scope for further study and research in this field.

Qualitative analysis and hypothecation based on George Vaillant's description of defense mechanisms and defensive behaviours, an advancement of the theory of ego defense mechanisms first put forward by Freud, has been used for the terming of behaviours as defensive.

Teacher as the Healer

Birkmaier (1971, 349, cited in Kiraly 1995, 32) states, "Language can be taught effectively only if it is the basis for a genuine personal relationship between teacher and students, which gradually evolves into a complex network of relationships among students based on cooperative work and the normal social interplay of language"

In cases where language learning is thwarted by anxiety and resultant defensive behaviours, a teacher can play a crucial role in building a "learning alliance" (Ehrman, 1998 and Ehrman and Dornyei, 1998) based on unconscious communications between teacher and students, that allows the students to take risks and suspend ordinary power relationships. The teacher contributes to the alliance by building a "frame" that promotes a sense of safety, stability and trust. Oxford (1999) suggests that teachers should enable students to recognize symptoms of anxiety and identify anxiety-maintaining beliefs, and help them practise positive self-talk and cognitive reframing of negative or irrational ideas. "Learners see their ability as higher when the locus of control is internal" (Pallegrino Aveni, 2005). Allowing activities, such as independent reading and writing, that enable the learners to rely on internal sources of security, helps ease students into a language-learning situation better than those that rely on social-environmental cues. Dornyei (2001:67) affirms that "incorrect beliefs can become real barriers to mastery of an L2" and recommends that teachers explore students' beliefs, confront incorrect ones and help them set realistic targets. Perhaps the most important role that a language instructor can play is in helping learners manage their expectations of themselves and their performance. For example, a student expecting to master a new language in a few months may require correction and help with realistic goal setting.

Conclusion

The idea of this paper is to make a suggestion that classroom misconduct is driven by deeper psychological impulses than simply the desire to misbehave. If it is understood in that light it may appear less problematic, and allow the instructor to take remedial measures. Also, tackling anxiety in learning situations will help not only with the learning process, but with students' behaviour management as well.

References:

1. Al-Saraj, Taghreed M, (2014), Revisiting the Foreign Language Classroom Anxiety Scale (FLCAS): The Anxiety of Female English Language Learners in Saudi Arabia,*L2 Journal*, 6(1), uccllt_l2_21650. Retrieved from: https://escholarship.org/uc/item/62n6x6jm
2. Chu, Hsiang-Ning Rebecca (2008), Shyness and EFL Learning in Taiwan: A Study of Shy and Non-shy College Students' use of Strategies, Foreign Language Anxiety, Motivation, and Willingness to Communicate, ProQuest, ISBN 054963214X, 9780549632146

3. Ehrman, M. (1996), Understanding Second Language Learning Difficulties, SAGE Publications, ISBN 1452245770, 9781452245775
4. Ehrman, M. (2001) Learners and Teachers: The application of Psychology to Second Language Acquisition, New York: Foreign Service Institute & National Foreign Language Center, 1(998), 6.
5. Ehrman, M., Dörnyei, Z. (1998), Interpersonal Dynamics in Second Language Education: The Visible and Invisible Classroom, Sage Publications, ISBN 0761907211, 9780761907213
6. Horwitz, E. K., Horwitz, M. B., & Cope, J. A. (1986). Foreign language classroom anxiety. *The Modern Language Journal*, 70(2), 125-132.
7. Kiraly, D.C. (1995), Pathways to Translation: Pedagogy and Process, Kent State University Press, ISBN 0873385160, 9780873385169
8. Leaver, B., Ehrman, M., Shekhtman, B., (2005), Achieving Success in Second Language Acquisition, Cambridge University Press, ISBN 052154663X, 9780521546638
9. Lucero-Ulrich, Maria Clarisa (2013), Enhancing English Learning Experience for ESL Learners: A Nursing Intervention, Anchor Academic Publishing, ISBN 395489131X, 9783954891313
10. Pallegrino Aveni, Valerie A. (2005), Study Abroad and Second Language Use: Constructing the Self, Cambridge University Press, ISBN 0521534941, 9780521534949
11. Pawlak, Mirosław (2012), New Perspectives on Individual Differences in Language Learning and Teaching, Springer Science & Business Media, ISBN 3642208495, 9783642208492
12. Schutz, W.C. (1958). *FIRO: A Three Dimensional Theory of Interpersonal Behavior*. New York, NY: Holt, Rinehart, & Winston
13. Stevick, Earl W. 1980. *Teaching languages: A way and ways.* Rowley, MA: Newbury House Publishers, Inc.
14. Vaillant, GE (1993), *The Wisdom of the Ego*, Cambridge, MA, Harvard University Press, ISBN 0-674-95373-8
15. Vaillant, GE (1992), Ego Mechanisms of Defense: A Guide for Clinicans and Researchers, American Psychiatric Pub, ISBN 0880484047, 9780880484046

* * *

दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांना निर्माण होणाऱ्या समस्यांचा व विकासावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास (संदर्भ गिरवली)

पवन सोमनाथअप्पा गिरवलकर
एम.एस.डब्ल्यू

➢ प्रस्तावना :-

भारत हा कृषी प्रधान देश आहे आणि या देशाची 50 टक्केपेक्षा जास्त जनता ही कृषी क्षेत्रावर आधारलेले आहे. प्रामुख्याने आपल्या देशांमध्ये सामान्य स्वरुपामध्ये जीवन जगणाऱ्या शेतकरी समुदाय मोठया प्रमाणामध्ये आहे. वातावरण बदलामुळे, नैसर्गीक बदलामुळे निर्माण होणाऱ्या दुष्काळासारख्या आपत्तीमुळे शेतकऱ्यांच्या जीवनामधील आनंद नष्ट होत आहे . (दुष्काळ म्हणजे पाण्याची व त्यायोगे अनुउपलब्धता किंवा तीव्र टंचाई असलेला अनेक महिन्याचा, वर्षाचा दीर्घ कालखंड होय.) दुष्काळ ही एक भयंकर अशी नैसर्गीक आपत्ती आहे. परंतु या दुष्काळ येण्यामागे दोन प्रकारची कारणे आहेत. 1) नैसर्गीक कारण आणि 2) मानव निर्मित कारण. परंतु कारणे कोणतेही असले तरी या दुष्क ाळामध्ये शेतकऱ्यांना अनेक समस्या निर्माण होतात, व त्या समस्यांच ापरिणाम शेतकऱ्यांच्या जीवनमानावर काय होतो, विकासावर काय परिणाम होतो, याचा अभ्यास या संशोधन लेखामध्ये करण्यात आलेला आहे.

➢ पूर्व संदर्भ :-

1. (निलेश झालटे 2016 लोकसत्ता) दुष्काळ कुठलाही असो, शेतकऱ्याला मारतोच. दुष्काळ हा एकच शब्द अनेक शेतकऱ्यांचे जीव घेतो. शेतकरी शेती व्यवसाय करुन कसा जगतोक? या प्रश्नाच खरं उत्तर त्या शेतकऱ्याकडे असतं. अर्थातच शेतकऱ्यांनी देखील शेतीच्या पारंपारिक पध्दतीला फाटा देऊन आधुनिक तंत्रज्ञान उपयोगात आणावयास पाहिजे. आणि अनेक शेतकरी याचा अवलंब करुन दुष्काळाला पर्याय शोधत आहेत. दोन प्रकारचे दुष्काळ त्याला कारणीभूत निसर्ग आहे. तरी या दोन्ही प्रकारच्या दुष्काळाच्या मुळाशी माणूस हा प्राणी आहे. या दोन्ही प्रकारच्या दुष्काळाने शेतकरी पिचून जातो व अनेक वर्षाचे आर्थिक गणित एका झटक्यात मोडले जाते. मग शेतकऱ्याला वेगवेगळया आर्थिक समस्येला सामोरे जावे लागते.
2. (ॲग्रोवन 2020) दुष्काळ हा शेतकऱ्यांपुढे एक आव्हान आहे. 2011 सालापासून मराठवाडयामध्ये कोणत्या ना कोणत्या प्रकारचा दुष्काळ पडत आहे आणि या सततच्या पावसाच्या खंडामुळे शेतकऱ्यांना शेतीविषयक वेगवेगळे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. दुष्काळाच्या नियमितपणामुळे शेतकऱ्यांना फक्त आर्थिकच समस्या नाही तर मानसिक समस्याही निर्माण होत आहे. शेतकरी मानसिक दृष्टया खचला जात आहे, त्याच्या जीवनामधील आनंद काहीचा नाहीसा झाला आहे. मराठवाडयातील लालची सावकारांच्या वृत्तीमुळे शेतकऱ्यांवर कर्जाची वाढ होत आहे. या नैसर्गीक आपत्तीमुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनामध्ये मोठया प्रमाणात घट झाली आहे. भांडवलशाळी अर्थव्यवस्थेमुळे निर्माण झालेल्या फसव्या बाजारपेठा यामुळे शेतकरी वारंवार लुटला जात आहे आणि त्याचा परिणाम खर्च वजा उत्पन्न केले असता, त्याची मजुरी हया उत्पन्नाच्या माध्यमातून निघत नाही. तसेच शेतकऱ्यांच्या विकासावर परिणाम करणाऱ्या घटकामध्ये दुष्काळ हा विषय आहे. त्याप्रमाणे काही प्रकरणामध्ये शासकीय धोरणही कारणीभूत आहे.

3. (नागवंशीय छत्रपती शिवाजीमहाराज कृष्णाजी अर्जुन केळुस्कर गुरुजी) छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळामध्ये महाराष्ट्रात प्रचंड दुष्काळ पडला. महाराष्ट्राबरोबरच गुजरात, मध्यप्रदेश या प्रांतामध्येही मोठया प्रमाणात दुष्काळ पडला होता. महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांसमोर वेगवेगळे प्रश्न निर्माण झाले. शेतकऱ्यांना पाण्यसासाठी भटकंती करावी लागली. या काळामध्ये गाय, बैल, घोडे इ. पाळीव प्राण्यांसोबत जंगली प्राण्यांचाही मृत्यु झाला. अन्न-अन्न करत माणसेही मरु लागली आणि या दुष्काळाच्या काळामध्ये, मोगल सेना शेतकऱ्यांवर अन्याय करुन मोठया प्रमाणात शेतसारा वसूल करु लागली. परंतू दुसरीकडे शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यामध्ये आदेश काढला की आपल्या राज्यातील शेतकऱ्यांचा शेतसारा माफ करा, कुठल्याही सरदाराने शेतकऱ्यांना त्रास देऊ नये. शेतकऱ्यांना या दुष्काळामध्ये आधार देणे गरजेचे आहे.

➢ **संशोधनाचे उद्देश** :-

1. दुष्काळामध्ये शेतकऱ्यांना निर्माण झालेल्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
2. दुष्काळामध्ये निर्माण झालेल्या समस्यांमुळे शेतकऱ्यांच्या विकासावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

➢ **संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा** :- प्रस्तुत संशोधनाची व्याप्ती गिरवली हे गाव आहे. या संशोधनामध्ये गिरवली गावामधील शेतकऱ्यांना दुष्काळामध्ये निर्माण झालेल्या समस्या व शेतकऱ्यांच्या विकासावर झालेल्या परिणमांचा अभ्यास केला आहे.

➢ **संशोधन पदती** :- प्रस्तुत संशोधन हे विश्लेषणात्मक संशोधन आहे. या संशोधनामध्ये दुष्काळामुळे ज्या शेतकऱ्यांना समस्या निर्माण झाल्या आहेत, त्या शेतकऱ्यांनी दिलेल्या माहितीचे अध्ययन केले आहे. या संशोधनात माहिती मिळविण्यासाठी स्थानिक स्तरवरील, गावातील शेतकरी, यांच्या सोबत गटचर्चा या माध्यमाचा वापर करुन, तथ्य संकलन करण्यात आले. याशिवाय द्वितीय स्त्रोतातील उपलब्ध अहवाल, प्रकाशने इत्यादीचा आढावा घेण्यात आला.

➢ **विश्लेषण** :

दुष्काळामध्ये शेतकऱ्यांना निर्माण झालेल्या समस्या :- शेतीसाठी, माणसांसाठी व जनावरांसाठी पाण्याची समस्या : 2011 पासून सतत पडणाऱ्या दुष्काळामुळे गावामध्ये पाण्याचा प्रश्न निर्माण झालेला आहे. गावामधील विहिर बोअर हे पाण्याचे स्त्रोत काही प्रमाणात बंद पडलेले आहेत. त्यामुळे शेतकऱ्यांना शेतीसाठी, पिण्यासाठी पाण्याचा प्रश्न निर्माण होत आहे.

उत्पादनामध्ये घट : दुष्काळामुळे गावामधील शेतकऱ्यांच्या उत्पादनामध्ये मोठया प्रमाणात घट झाली आहे. या सततच्या पडणाऱ्या दुष्काळामुळे शेतकरी, कोणते पीक घ्यावे या संभ्रमात आहे. दुष्काळामुळे पिकांना वेळेवर पाणी मिळत नाही. गावातील महत्वाचे पीक कापूस हे पूर्णपणे पावसाच्या पाण्यावर आधारित असल्यामुळे, हंगामाच्या काळामध्ये वेळेवर पाऊस न पडल्यामुळे पिकांचे नुकसान होते व त्यामुळे उत्पादनात घट होते.

व्यसनाधीनतेमध्ये वाढ : गावामध्ये शेतकऱ्यांच्या व्यसनाधिनतेमध्ये वाढ झालेली आहे. कारण दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनावर परिणाम झाला व त्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक प्रगतीत वाढ झाली नाही. या सर्व गोष्टींचा ताण निर्माण होऊन शेतकरी वर्ग मोठया प्रमाणामध्ये व्यसनाधीनतेकडे वळला आहे.

शेतकऱ्यांच्या विकासावर झालेला परिणाम :

1. **आर्थिक विकासावर झालेला परिणाम** : सततच्या पडणाऱ्या दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनामध्ये मोठया प्रमाणात घट झाली. शेतकऱ्याला शेतीतून मिळणारे उत्पन्न हे कुटूंबाच्या मुलभूत गरजा भागवण्यासाठी ही अपूरे पडू लागले. त्यामुळे शेतकऱ्याला सावकाराकडून कर्ज घ्यावे लागले. त्यामुळे शेतकरी हळूहळू कर्जबाजारी झाले व त्याचा परिणाम त्यांच्या आर्थिक विकासावर झाला.

2. **शेतकऱ्यांच्या सामाजिक विकासावर परिणाम** : दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांच्या सामाजिक विकासावरही मोठया प्रमाणामध्ये परिणाम झाला आहे. शिक्षण हा महत्वाचा घटक आहे. परंतु दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांच्या मुलांना उच्च शिक्षणापासून वंचित रहावे लागत आहे. बेरोजगारीचे परिणाम प्रमाण गावामध्ये वाढले आहे. गावातील तरुणांच्या रोजगाराचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.

3. **दुष्काळामुळे दुग्ध व्यवसायावर झालेले परिणाम** : सतत पडणाऱ्या दुष्काळामुळे चाऱ्याची व पाण्याची उपलब्धता कमी झाली आहे. शेतीमध्ये निघणारा कोरडा व ओला चारा कमी झाला. त्यामुळे शेतकऱ्यांना दुधाळ जनावरांची विक्री करावी लागली व परिणाम गावातील दुग्ध व्यवसाय संपुष्टात आला.

➢ **निष्कर्ष** :-

वरील निष्कर्षावरुन संशोधन विषयासंबधी काही निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत, ते पुढील प्रमाणे-

1. दुष्काळ पडल्यामुळे गावातील उत्पादनामध्ये घट झाली व त्याचा परिणाम शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासावर झाला.
2. सततच्या पडणाऱ्या दुष्काळामुळे शेतकऱ्यांच्या मुलांना उच्च शिक्षणापासून वंचित रहावे लागत आहे. महागडया शिक्षण व्यवस्थेमध्ये शेतकरी मुलांच्या फिसची रक्कम भरु शकत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या मुलांच्या शैक्षणिक विकासावर परिणाम होत आहे.
3. सततच्या पडणाऱ्या दुष्काळामुळे कृषी विकासावर व दुग्ध व्यवसायावर परिणाम झाला. यामुळे गावातील काही शेतकऱ्यांना रोजगारासाठी कर्नाटक वा इतर राज्यामध्ये ऊसतोडणीसाठी जावे लागले. यामुळे गावातील स्थलांतराचे प्रमाण वाढले.

➢ **संदर्भ ग्रंथ सूची** :-

1. महात्मा ज्योतिराव फुले, (2014) शेतकऱ्यांचा असूड, लोकायत प्रकाशन.
2. कृष्णाजी अर्जुन केळुस्कर, (2015) नागवंशीय छत्रपती शिवाजी महाराज, लोकायत प्रकाशन.
3. निलेश झालटे, (लोकसत्ता 2016)
4. दुष्काळ व शेतकरी, (ॲग्रोवन 2020)
5. कॉलकर श्रीकांत, (2006), पर्यावरण समस्या निराकरण व क्षेत्र अभ्यास, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
6. वारघडे सुरेशचंद्र, (2004), पर्यावरण रक्षण, शिक्षण आणि ग्राम विकासाचे प्रयोग, वनश्री प्रकाशन, पुणे
7. कटारसिंग, अनिल सुशोधिया, (2017), पर्यावरणीय अर्थशास्त्र सिध्दांत आणि उपाय योजना, सेज पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.
8. अरविंद बोंद्रे, (2006), संघटनात्मक वर्तन मानव संसाधन विकास, मंगेश प्रकाशन नागपूर

* * *

भारतातील युवा वर्गातील वाढती व्यसनाधिनता : एक अभ्यास

श्री.रामदास निळकंठ काळे
सहाय्यक ग्रंथपाल
मानवलोक समाजकार्य महाविद्यालय,
अंबाजोगाई

गोषवारा

तरुण पिढीतील अंमली पदार्थांच्या वापराच्या समस्येने भारतात चिंताजनक परिमाण घेतले आहेत. सांस्कृतिक मूल्ये बदलत आहेत, आर्थिक ताण वाढत आहे आणि कमकुवत कौटुंबिक आधारभूत बंधनामुळे मादक पदार्थांचा गैरवापर सुरू आहे. भारतही अंमली पदार्थांच्या दुर्व्यसनीच्या या चक्रात अडकलेला आहे आणि बरीचशी अंमली पदार्थांचे व्यसन दिवसेंदिवस वाढत आहे. भारतीय संदर्भात हिरॉईन आणि गांजासारखी औषधे सामान्य आहेत. अंमली पदार्थांचा गैरवापर करणाऱ्यांमधील अंमली पदार्थांचे परिणाम कौटुंबिक त्रास आणि गुन्हेगारी वर्तन यासह सामाजिक समस्या उद्भवतात. दिवसेंदिवस कौटुंबिक नाती आपल्या समाजात ड्रग्जच्या वापराने फुटत आहेत. ही समाजासाठी आणि संशोधकांसाठी चिंताजनक बाब आहे. सध्याच्या अभ्यासामध्ये, संशोधक युवा वर्गातील वाढती व्यसनाधिनता यामुळे कुटुंबावर होणारे परिणामावर लक्ष केंद्रित करतो.

प्रस्तावना

भारतात व्यसनामुळे युवा पिढी वाया जात आहे. व्यसन आणि त्याचे दूरगामी परिणाम माहीत असून त्यापासून परावृत्त होण्याकडे आजच्या तरुणांचा कल नाही. आजचा युवक हा देशाचे भविष्य आहे. मात्र व्यसनाधीन युवा वर्ग देश कसा सांभाळणार, असा प्रश्न पडतो. व्यसन म्हणजे एखादी अशी सवय की, ज्यामुळे मोठय़ा प्रमाणावर शारीरिक, मानसिक व सामाजिक त्रास होत असल्याची जाणीव होत असूनही त्यात बदल करणे शक्य होत नाही. कोणतीही व्यक्ती व्यसनाधीन होण्यासाठी मद्यसेवन करत नाही. काल्पनिक अथवा वास्तवातील प्रश्नांपासून दूर जाण्यासाठी दारू किंवा अमली पदार्थाचा वापर केला जातो. पैशांचा गैरवापर, मार्गदर्शनाचा अभाव, उत्सुकता, संगत या आणि अशा काही कारणांमुळे व्यसनाधीनता हा मानसिक रोग होतो. व्यसन एक विनाशकारी वादळ आहे. या वादळात आज आपल्या देशातील युवा पिढी अडकलेली आहे. या विनाशकारी वादळाला आत्ताच जर थांबवले नाही, तर कितीतरी नवयुवक आणि युवती नव्या शतकाचा पहिला उगवता सूर्य बघण्यासाठी शिल्लकच राहणार नाहीत. मेंदूला बधीर करणा-या कोणत्याही मादक पदार्थाचे अतिरेकी सेवन करणारी व्यक्ती म्हणजेच व्यसनी व्यक्ती. ही व्यक्ती स्वत:च्या पायाने एक एक पायरी उतरत मृत्यूच्या गर्तेत एके दिवशी संपून जाणार आहे.

मादक पदार्थ म्हणजे तंबाखू, सिगारेट, दारू, गांजा, चरस, झोपेच्या गोळय़ा इत्यादी. अशा प्रकारच्या कोणत्याही पदार्थाचे अतिरेकी सेवन करणा-या व्यक्तीला व्यसनी ही पदवी प्राप्त होते. व्यसनी व्यक्ती स्वत: विनाशाकडे जातच असते आणि त्याबरोबर बायको, मुले, आप्तपरिवार, मित्रमंडळी अशा अगणित कुटुंबांना दु:खात लोटत असते. मुख्य म्हणजे याची जाणीव त्याला असली तरी त्याचा नाईलाज असतो. इतका तो व्यसनाच्या आहारी जाऊन हतबल झालेला असतो. व्यसनापायी ओढवून घेतलेली मानसिक गुलामगिरी, यालाच म्हणावे लागेल.

तरुणाई व्यसनांच्या विळख्यात

नुकताच आपला प्रजासत्ताक दिन साजरा झाला. या निमित्ताने आपल्या देशाच्या एका संपत्तीला पोखरणारी एक कीड पाहून मन हळहळलं. ही संपत्ती म्हणजे देशाला लाभलेली सर्वात मौल्यवान संपत्ती, ती आहे देशातील तरुणाई. सध्या फक्त झोपडपट्टी किंवा मध्यमवर्गातून आलेली तरुण मंडळीच नव्हे तर, अगदी विदेशी गाडय़ांमधून फिरणारा तरुण वर्ग, पंचतारांकित हॉटेलमध्ये राहणारा वर्गदेखील व्यसनाधीनतेच्या आहारी गेलेला दिसतो. व्यसन हे तरुणाईचे स्टाईल स्टेटमेंट बनलंय हेच खरे आहे.

कॉलेज कट्टा असो किंवा सोसायटीचा बाक, नवीन वर्षाची पार्टी असो, चार तरुण टाळकी जमली की त्यांचे पहिले प्रश्न असतात.“तू कोणती दारू पिणार? तू कोणती सिगारेट ओढतोस? तू दारू पित नाहीस?” एखादा मुलगा मद्यपान करत नसेल तर त्याला हीन दर्जाचे समजले जाते. धूम्रपान आणि मद्यपान एक ट्रेंड झाला आहे. थर्टीफस्र्टला जिकडे तिकडे दारू पिऊन िधगाणा घालत नववर्षाचे स्वागत करण्याची प्रथा पडली आहे. थर्टीफर्स्ट म्हटले की दारू पिऊन दंगा, हुल्लडबाजी असेच काहीसे समीकरण होऊन बसले आहे. सरकारी आकडे सांगतात ३ महिन्यात जेवढी दारू विकली जात नाही त्याहूनही अधिक दारू एकटय़ा ३१ डिसेंबरचा दिवस पिऊन जातो.

आनंद साजरा करण्याची पद्धत बदलत चालली आहे. बरं, हल्ली यात मुलीही मागे नसतात. कित्येक मुलीदेखील स्टेटस म्हणून मुलांसोबत दारू पिताना दिसतात. शँपेन फोडून ती मित्रमंडळींसह रिचवून आनंद साजरा करण्याच्या पाश्चिमात्त्य संस्कृतीचे आपण अनुकरण करू लागलो आहोत. आनंद किंवा सेलिब्रेशनचा दारूशी अन्योन्य संबंध जोडला जात आहे. दारूशिवाय आनंद साजरा केला जात नाही आणि जी मंडळी दारूकामात भाग घेत नाहीत, त्यांनी आनंदोत्सव साजरा केलाच नाही असे समजले जाते. आजकालच्या तरुण पिढीला व्यसन करणे ही खूप साधी गोष्ट वाटते. आपल्या आजूबाजूच्या हायक्लास म्हणजे उच्चभ्रू लोकांमध्ये राहायचे असेल तर त्यांच्या स्टेटसप्रमाणे वागायला पाहिजे असे त्यांना वाटते. ताण पडला सिगारेट आणि अतिच दु:ख झाले की दारूच्या स्वाधीन व्हायचे ही एक स्टाईल बनली आहे.

अनंत व्यसनात बुडालेली आजची तरुण पिढी म्हणजे एक गंभीर समस्याच होऊन बसली आहे. माणसाला विकृतीकडे ढकलणारी पाश्चिमात्त्य संस्कृती आपण सर्वांनी अंगीकारली,

त्याचेच भीषण परिणाम आज आपल्याला पदोपदी दिसताहेत. पाश्चिमात्त्य संगीत, पाश्चिमात्त्य नृत्ये आणि दारूचा महापूर आलेला दिसतो. काही ठिकाणी अमली पदार्थाचेही सेवन हमखास होते.

आजच्या तरुण पिढीला अशा नृत्यरजनींचे खूपच वेड लागले आहे. दुर्दैवाची गोष्ट म्हणजे रात्रभर दारू पिऊन तर्र झालेले हे युवक-युवती कित्येक अपघातांना बळी पडतात. त्यांच्याबरोबर इतरांचेही जीव हकनाक जातात. तरुण पिढी राजरोसपणे अमली पदार्थाचे सेवन करताना आढळून येते. नराश्य, मनावरील दडपण, अतिताण, दु:ख यामुळे ते व्यसनांना बळी पडत आहेत. तरुणांमध्ये ड्रग्ज घेण्याचे प्रमाण वाढले आहे. चांगल्या घरातील, सुशिक्षित आणि समंजस मुलेही ड्रग्जच्या विळख्यात अडकलेली दिसत आहेत. यामागे एकच कारण आहे. काळ्या पैशाची किक. काळा पैसा घरात आला की, पैसेवाल्या बडे बाप के बेटय़ांना या व्यसनाच्या सवयी लागतात.

खरा ड्रग्जचा विळखा हा पब, डिस्कोथेक येथेच पाहावयास मिळतो. सर्वच वर्गात ही समस्या वाढत आहे. कुणी टेंशनच्या नावाखाली, कुणी पैशाच्या मस्तीच्या जोरावर या विळख्यात सापडत आहे. पण या नशेला खरी किक काळ्या पैशाचीच आहे. व्यसनांच्या कारणांची भली मोठी लिस्ट असली तरी कौटुंबिक संस्काराच्या अपूर्ततेमुळे अशा घडामोडी होत आहेत. व्यसन आरोग्याला व जीवनाला हानिकारक आहे हे तरुणाईने जाणून घेतले पाहिजे व व्यसनापासून दूर राहिले पाहिजे. भारताला महासत्ता व्हायचे असेल तर तरुण पिढीला व्यसनमुक्त करणे आवश्यक आहे. आपल्या देशाचे भवितव्य तरुणांच्या हाती आहे. तसेच तरुण पिढीने सामाजिक भान ठेवून आपली संस्कृतीही जपली पाहिजे.

व्यसन : आजार व उपचार

'व्यसन' हा एक आजार असून व्यसनमुक्तीसाठी डॉक्टरांचा सल्ला आणि उपचार सर्वत्र उपलब्ध आहेत. आजकाल व्यसनमुक्तीसाठी बऱ्याच शहरांतून स्व-मदत आधारगट कार्यरत आहेत. ससून सर्वोपचार रुग्णालय, पुणे येथे व्यसनमुक्तीसाठी 'डे केअर सेंटर' तसेच 'मुक्तांगण' हे पुर्नवसन केंद्र दिशादर्शक कार्य करीत आहे.

'एकच प्याला' घेतल्यानंतर मद्यपानाची सवय व नंतर व्यसनाधीनतेचे दुष्परिणाम व्यक्ती, कुटुंब व समाजाला भोगावे लागतात. पौगंडावस्थेत समवयस्कांच्या दबावामुळे (Peer pressure) प्रतिष्ठेच्या चुकीच्या कल्पनांना बळी पडल्यामुळे (पीअर प्रेशर) चित्रपटातील नायकांचे अंधानुकरण म्हणूनही युवक मद्यपानाच्या व धूम्रपानाच्या व्यसनाच्या आहारी जातात. मद्यपान व्यसनामुळे यकृतदाह, लिव्हर व सिरॉसिसचा धोका उद्भवतो. दारु (अल्कोहोल) मुळे दरवर्षी ३३,००,००० व्यक्तींचे मृत्यू होतात. २२ % खुनी हल्ले व २२% टक्के अत्महत्येची नोंद झाली आहे असा जागतिक आरोग्य संघटनेचा अहवाल सांगतो. धूम्रपानामुळे श्वसनाचे आजार, कर्करोग उद्भवतात. ड्रग्जच्या व्यसनामुळे आर्थिक व सामाजिक दुष्परिणाम दिसून आले आहेत. ग्रामीण भागातही

तंबाखू, मिसरी, बीडी यांचे व्यसन मोठ्या प्रमाणावर आढळून आले आहे. या व्यक्तींना मुख कर्करोग उद्भवण्याचे प्रमाण जास्त आहे. व्यसनाधीन व्यक्तिमध्ये नैराश्यासारखे मनोविकार आढळतात. तसेच या रुग्णात सायकासीस, पत्नीच्या चारित्र्यावर संशय आढळतो.

बऱ्याचदा समाजात व्यसनावर वैद्यकीय उपचार, औषधे, समुपदेशन व पुनर्वसन उपलब्ध असतात. ह्याची जनजागृती नाही. उपचारापेक्षा प्रतिबंध उत्तम, हे खरे असले तरी व्यसनाधीन व्यक्तीला उपचाराद्वारे बरे करणे हाच एक उपलब्ध मार्ग आहे. शालेय जीवनापासून मूल्य शिक्षणाद्वारे व्यसनापासून दूर ठेवणे हा एक उपाय आहे. युवक-युवतींना 'राष्ट्रीय सेवा योजना' सारख्या माध्यमांतून 'साहित्य', 'कला', 'संगीत' इ. छंदाची जोपासना करुन व्यसनांचा प्रतिबंध करणे हा सर्वोत्तम मार्ग आहे. कुटुंब, समाज हे एक विद्यापीठच आहे, म्हणून भावी पिढीवर सुसंस्कार करण्यासाठी व्यसनविरहित समाजाची जडणघडण करणे आवश्यक आहे. यासाठी संत साहित्य, अध्यात्म या मार्गाने आदर्श समाज घडू शकतो. व्यसनाधीनतेवर व्यसन मुक्तीसाठी 'कॉग्निटिव्ह' बिहेवियरल' थेरपी", 'ग्रुप थेरपी' समुपदेशन गरजेनुसार औषधे , प्रशिक्षित मानसोपचार तज्ञांचा सल्ला व उपचार आवश्यक असतात. कुटुंबाची फरपट टाळण्यासाठी पुनर्वसन अत्यावश्यक असते.

समाजमाध्यमे व पथनाट्यातून जनजागृती करुन निर्व्यसनी नागरिक व देश उभा राहील. व्यसनामुळे होणारी कुटुंबाची धुळधाण टाळता येईल.

नुकत्याच झालेल्या सर्वेक्षणानुसार भारतात व्यसनाधीनतेचे प्रमाण एकूण लोकसंख्येच्या २०% आढळले. व्यसनावरील उपचार करताना 'कुटुंब शिक्षण' हा महत्त्वाचा भाग आहे. आजतागायत 'अल्कोहोलिक अनॉनिमस' चे व्यसन मुक्तीचे व पुनर्वसनाचे कार्य चांगले आढळले आहे.एकदा मजा म्हणून मद्यपान/धूम्रपान केले की त्याचे सवयीत व नंतर व्यसनात रुपांतर होते. म्हणून पहिल्या व्यसनाच्या अनुभवाला पायबंद घालणे जरुरीचे आहे. व्यसनाधीनतेचे शरीरावर, मनावर जसे दुष्परिणाम होतात तसेच आर्थिक व सामाजिक स्वास्थ्यही बिघडते. मद्यपान करुन वाहने चालविल्याने रस्त्यावरील अपघाताचे व मृत्यूचे प्रमाण खूप जास्त आहे. आजकाल संसर्गजन्य आजारातून होणा-या मृत्येचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. व्यसनाधीन व्यक्ती व्यसनाची तलफ झाल्यावर स्वत:कडे पैसे नसल्यास कर्ज काढून /चोरी करुन व्यसन करतो, हे सामाजिक अनारोग्यास कारणीभूत ठरते. म्हणून व्यसनास प्रतिबंध व व्यसनाधीन झाल्यास उपचार व पुनर्वसन हेच या समस्येचे उत्तर आहे.

उत्साही, कार्यक्षम युवा पिढी निर्व्यसनी राहिल्यास भारत विकसित होण्यास वेळ लागणार नाही. म्हणून कोणत्याही व्यसनापासून दूर राहू ही आरोग्य प्रतिज्ञा आचरणात आणण्याचा निश्चय प्रत्येक जण करुया. दारुऐवजी दूध पिऊन, कोणतीही पार्टी/मंगल कार्य साजरे करु या. व्यसन करुन स्वत:च स्वत:साठी खड्डा खोदण्यापेक्षा ती आर्थिक बचत भावी पिढीच्या शिक्षण, व्यवसाय

-उद्योग यासाठी उपयुक्त ठरेल. स्वत:बरोबर मित्र-नातेवाईक, शेजारी यांनाही व्यसनापासून परावृत्त करु हीच खरी आरोग्य चळवळ व समाजकार्य ठरेल. 'मी व्यसन करणार नाही व इतरांना करु देणार नाही' हा मंत्र संपूर्ण समाजाला प्रगतीपथावर नेईल. हा आरोग्य संकल्प २०१८ सिध्दीस नेऊ.

भारतातील पौगंडावस्थेतील मुलांवर अंमली पदार्थांचे परिणाम

"शैक्षणिक प्राप्तीमुळे केवळ तरुणांच्या आर्थिक क्षमतेवर परिणाम होत नाही, तर माहितीदार नागरिक, पालक आणि कुटुंबातील सदस्यांप्रमाणे त्यांची परिणामकारकताही प्रभावित होते," असे राष्ट्रीय राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण सर्वेक्षण (२००)) म्हणतात. यशस्वीरित्या कोणत्याही देशाच्या तत्वज्ञानाचा शिक्षण हा एक महत्वाचा भाग आहे. अर्थात शिक्षण महत्वाचे आहे, परंतु शिक्षण - जीवनातल्या इतर कल्पनांप्रमाणेच, ही एक दोन मार्ग आहे. जर विद्यार्थ्यांनी शैक्षणिक प्रक्रियेत भाग घेतला नाही तर यंत्रणा पटकन बॅकफायर करू शकते.

सार्वजनिक शालेय शिक्षण व्यसनाधीन मुलांसाठी प्रजनन क्षेत्रात बदलू शकते. वर्गात आणि बाहेर, किशोर आणि तरुण प्रौढांवर औषधांच्या सामाजिक स्वीकृतीचा प्रभाव असतो. वैयक्तिक जबाबदारीची ही कमतरता आणि या विषयावर असणारी सामान्य उदासीनता तरुणांना गाळत आहे. यामुळे मादक पदार्थांच्या वापराची सामान्यता निर्माण झाली.तरुणांमध्ये विशेषतः किशोरवयीन मादक पदार्थांचा अवैध वापर आपल्या देशाला धोकादायक ठरू शकतो. प्रश्न: किशोरवयीन मुले इतक्या लवकर ड्रग्सच्या गैरवर्तनात का पडतात? अनेक दशकांपासून भारतीय वैज्ञानिक आणि राजकारणी यांना त्रास देत आहेत. येऊ घातलेल्या परिस्थितीचे उत्तर द्विगुणित असल्याचे दिसते.

दरवर्षी, अंमली पदार्थांचे गैरवर्तन आणि अवैध तस्करीविरूद्ध आंतरराष्ट्रीय दिन 26 जून रोजी अमली पदार्थांच्या व्यसनाधीनतेची आणि व्यसनाधीनतेच्या आव्हानाभोवती असलेल्या व्यक्ती आणि समुदायांना संवेदनशील करण्याच्या उद्देशाने आणि त्याचा परिणाम म्हणून साजरा केला जातो. या जागतिक निरीक्षणाद्वारे, व्यक्ती, समुदाय आणि असंख्य संघटनांनी मादक पदार्थांच्या गैरवापराविरूद्ध लढा देण्यासाठी जागरूकता वाढवण्याचेच नव्हे तर अंमली पदार्थांचे दुर्व्यसनमुक्त जागतिक समाजाचे उद्दीष्ट साध्य करण्यासाठी व्यापक कृती आणि सहकार्यास बळकट करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे.

अनेक वर्षांमध्ये भारतात अंमली पदार्थांचे सेवन / व्यसनामुळे होणाi-या आत्महत्यांचे प्रमाण वाढले आहे; तर ही भारतातील 5 राज्ये आहेत. अंमली पदार्थांचे सेवन / व्यसनामुळे प्रत्येक राज्यात झालेल्या आत्महत्यांची टक्केवारी खाली दिलेली आकृती दर्शवते.

अव्वल 5 राज्ये	महाराष्ट्र	केरळ	मिझोरम	पंजाब	तामिळनाडू	भारत
2011	8.9	2.80	5.60	11.4	1.6	2.7
2012	10.5	3.2	35.30	8.8	1.40	3.30
2013	10.8	4.60	8.4	6.80	2.6	3.40

2014	8.4	5.60	4.3	4	3.40	2.80

स्रोत: नॅशनल क्राइम रेकॉर्ड ब्युरो (एनसीआरबी), 2014.

अमली पदार्थांच्या गैरवापरामुळे आत्महत्यांच्या घटनांमध्ये सातत्याने वाढ होत आहे. नॅशनल क्राइम रेकॉर्ड ब्युरोनुसार भारतातील आत्महत्येची सर्व प्रकरणे 2014 मध्ये २.8 टक्के नोंदली गेली होती. २०१ मध्ये ही नोंद केलेली प्रकरणे 40.40० टक्के होती; २०१२ मध्ये cases.30० टक्के आणि २०११ मध्ये २.7 टक्के होते. २०११ मध्ये सर्वाधिक आत्महत्या पंजाबमध्ये 11.4 टक्के आणि तामिळनाडूमध्ये 1.6 टक्के नोंदल्या गेल्या.2012 मध्ये मिझोरममध्ये सर्वाधिक प्रकरणे. 35.30 टक्के नोंदली गेली आणि किमान प्रकरणे नोंदली गेली.तामिळनाडू 1.40 टक्के. 2013 मध्ये महाराष्ट्रात सर्वाधिक म्हणजे १०.8 टक्के आणि तामिळनाडूमध्ये २.6 टक्के नोंद झाली. 2014 मध्ये महाराष्ट्रात सर्वाधिक म्हणजे 8..4 टक्के आणि तामिळनाडूमध्ये 3.40 टक्के नोंद झाली. या आकडेवारीवरून असे दिसून येते की भारत आणि त्याच्या राज्यात दरवर्षी आत्महत्या करण्याचे प्रमाण सतत वाढत आहे. जर आपल्या समाजात अशी परिस्थिती कायम राहिली तर गैरवर्तन करणाऱ्या, समाज आणि देश यांच्यासाठी ही अत्यंत हानिकारक आहे

ड्रग्जच्या गैरवापरामुळे कुटुंबांना या समस्या भेडसावत आहेत

अंमली पदार्थांचे सेवन केल्यामुळे व्यसनाधीन माणसालाच इजा होत नाही तर हे नातेसंबंध नष्ट करते आणि कुटुंबातील सदस्यांना आणि प्रियजनांना मानसिक त्रास देतात कारण ते कौटुंबिक सदस्यावरील औषधावर अवलंबून असतात.

- **भावनिक ओझे आणि नातेसंबंधातील त्रास**: मादक पदार्थांच्या गैरवापरामुळे, अत्याचार करणाऱ्यांच्या कुटूंबातील सदस्यांना राग, निराशा, चिंता, भीती, चिंता, नैराश्य, लज्जा व अपराधीपणाची भावना किंवा लाज वाटू शकते. यामुळे कुटुंबातील सर्व सदस्यांवर भावनिक ओझे होते आणि कौटुंबिक ब्रेकअप होते. ड्रग्जच्या गैरवर्तन आणि समस्यांशी संबंधित कुटुंबांना तणाव आणि संघर्षाचा उच्च दर जाणतो. तर अंमली पदार्थ सेवन करणाऱ्यामुळे कौटुंबिक संकट ओढवते.
- **पालकांशी गरीब संबंध**: आई-वडील आणि शिवीगाळ करणारे यांच्यात कोणतेही निरोगी कौटुंबिक संबंध नाही. अबूसर मुख्यतः घराबाहेरच राहतो ज्यामुळे पालकांची असुरक्षितता वाढते; यामुळे पालकांबद्दल चिंता निर्माण होते. या संबंधात, आम्ही पाहतो की पालक आणि शिवीगाळ करणाऱ्यांमध्ये परस्पर संवादाचा अभाव आहे आणि यामुळे पालकांशी संबंध खराब होऊ शकतात.
- **मुलांची काळजी घेणे आणि देखरेख करणे:** आजोबा-आजी-आजोबा यांची संख्या वाढवणारी प्राथमिक काळजी देणारी म्हणून काम करीत आहे कारण गैरवर्तन करणारे पालक त्यांच्या स्वतःच्या मुलांची काळजी घेऊ शकत नाहीत. या मुलांना ज्यांचे पालनपोषण केवळ आजोबांनी केले आहे त्यांना अंमली पदार्थांच्या दुर्बळांच्या समस्येचा धोका जास्त असतो. हे असे असू

शकते कारण आजी-आजोबाने मुळातच मुलांना वाढवले ज्याचा गैरवापर होण्याचा धोका जास्त होता आणि आता ते त्याच वातावरणात नातवंडे वाढवत आहेत. फिनिक्स हाऊस सेंटर ऑन व्यसन व कुटुंबाच्या मते, पालकांच्या गैरवर्तनामुळे होणारी समस्या, डोकेदुखी, लैंगिकदृष्ट्या कार्यशील अडथळे किंवा मायग्रेन यासारख्या तणाव-संबंधी आजारांमुळे आणि अपुरी देखरेखीमुळे मुलाच्या आरोग्याच्या समस्या उद्भवू शकते

- **प्रौढ नातेसंबंधांवर परिणामः** एखाद्या कुटुंबात अमली पदार्थांचा गैरवर्तन होत असलेल्या भूमिकेमध्ये बदल घडला आहे ज्यामुळे दुःखी विवाह, शारीरिक शोषण, लैंगिक अत्याचार किंवा घटस्फोट होऊ शकते. जरी पदार्थाचा गैरवापर विवाह संपत नाही तेव्हादेखील त्याचा तिच्या नकारात्मकतेवर परिणाम होऊ शकतो. संवर्गामुळे मुलांमध्ये पदार्थाचा गैरवापर होण्याचा धोका वाढेल आणि घरात भागीदारांच्या हिंसाचाराच्या वाढीव पातळीशी संबंधित आहे.
- **कुटुंबासह संघर्षः** मादक पदार्थांचे सेवन करणारे कौटुंबिक संघर्षाचे मुख्य स्त्रोत आहेत. जेव्हा एखादी व्यक्ती ड्रग्जचा वापर करुन घरी येत असेल तेव्हा तो / ती निश्चितच कौटुंबिक अशांतता निर्माण करेल. अशा प्रकारच्या वर्तनामुळे संपूर्ण कुटुंब तुटते. सर्व सदस्य अशा प्रकारच्या परिस्थितीसाठी एकमेकांना दोष देण्यास सुरवात करतात. कोणीही ड्रग अॅब्युझर किंवा सहकार्याने काम करत नाही त्याला / तिला काय हवे आहे आणि त्या प्रकारच्या परिस्थितीत का गुंतले आहे तेही त्यांना समजत नाही.
- **व्यावसायिक समस्या**: जर एखादी व्यक्ती कोठेही नोकरी करत असेल तर नियोक्तांपैकी कोणालाही त्याच्या कर्मचा .्यास ड्रग अॅब्युझरची इच्छा नसते. जेव्हा एखादी व्यक्ती आपले मन स्थिर करण्यासाठी किंवा आनंदासाठी ड्रग्स वापरत असते तेव्हा त्यात व्यसन होते. काही काळानंतर औषधे त्याच्या कामाची कार्यक्षमता कमी करेल आणि गैरवर्तन करणार्‍यास त्याच्या कोणत्याही अधिकृत कामात किंवा कामांमध्ये लक्ष केंद्रित करण्यास सक्षम राहणार नाही. यामुळे अशी परिस्थिती उद्भवते जिथे मादक पदार्थांचे सेवन करणार्‍यांनी आपले काम न केल्याबद्दल सबब सांगण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे मालक कदाचित कर्मचार्‍यांना काढून टाकू शकेल आणि त्यानंतर त्याच्या / तिच्या कुटुंबावर आर्थिक ओझे होईल.

चर्चा आणि निष्कर्ष

गेल्या काही दशकांमध्ये, देशातील कोट्यावधी मुले आणि तरुणांवर परिणाम होणारी सर्वात मोठी समस्या म्हणजे ड्रग्सचा वापर झाला आहे. भारतात अशी काही राज्ये आणि शहरे आहेत ज्यांनी मादक पदार्थांच्या सेवनात आघाडी घेतली आहे. देशाच्या सर्वात विकसित राज्यांपैकी एक मानला जात असला तरी, भारताच्या उत्तर भागातील पंजाब बरीच काळापासून मादक रोगाचा सामना करत आहे. आपली राष्ट्रीय राजधानीदेखील मागे नाही. मिझोरम, मणिपूर, गोवा आणि मुंबई ही राज्ये ड्रग्जच्या समस्येने प्रभावित इतर प्रमुख राज्ये आहेत.

औषध अवलंबित्वाची समस्या ही बहु-आयामी, मनोचिकित्सा, सामाजिक, शैक्षणिक आणि गुन्हेगारी बाजू आहेत. याचा परिणाम केवळ बळी पडलेल्यांच्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावरच होत नाही तर पीडित व्यक्तीचे घर आणि कुटुंब विस्कळीत होते आणि कौटुंबिक आनंदासाठी धोका बनतो. बायका आणि मुले या समस्येचे सर्वात वाईट बळी आहेत. त्यांचे पती / पालक ड्रग्जमध्ये व्यस्त असल्यामुळे आणि कुटुंबातील आर्थिक संसाधनांचा एक मोठा भाग ड्रग्जवर खर्च केल्यामुळे ते आयुष्याच्या सामान्य विशेषाधिकार आणि कर्तबगारपणापासून वंचित आहेत. ड्रग्स वापरणार्‍या मुलांच्या बाबतीत, पालकांना असुरक्षित वाटणे, त्यांची सामाजिक प्रतिष्ठा नष्ट होणे आणि मुलाचा वापर करून औषधांच्या सामान्य जीवनास धोका असल्याचे (सिंग, 2000) वाटते. सरकार अमली पदार्थांच्या दुर्बळपणाबाबतच्या परिस्थितीत सुधारणा करण्याचे काम करीत आहे परंतु परिणामकारक परिणाम अजून आले नाहीत. या साथीचे निराकरण करण्यासाठी योग्य सामाजिक जागरूकता हे मूलभूत आहे. लोकांना हे समजले पाहिजे की औषधे मारेकरी आहेत आणि मरणे दुर्मिळ आहे. त्यांनी 'ड्रग्सला नाही' म्हणायला शिकले पाहिजे आणि त्यांच्या कुटुंबियांना या नुकसानीपासून वाचवावे.

सूचना

- जनजागृती करणे आणि अंमली पदार्थांच्या वापराविरूद्ध सार्वजनिक शिक्षण.
- व्यसनाधीन व्यक्तींची ओळख, उपचार आणि पुनर्वसन यासाठी समुदाय आधारित कृती.
- औषधाचे शिक्षण शाळेत दाखल केले जावे जेणेकरुन विद्यार्थ्यांना औषधाची वास्तविकता, त्यांच्या संभाव्यता आणि त्यांच्या वापरामुळे होणारे नुकसान आणि हानी शिकू शकेल.
- अंमली पदार्थांचे व्यसनमुक्ती उपचार केंद्र जिल्हा व ब्लॉक स्तरावर खुले असावे. प्रशिक्षित डॉक्टर, समुपदेशक, सामाजिक कार्यकर्ते आणि इतर कर्मचारी नियुक्त केले जावेत.
- ड्रग प्रवण क्षेत्र आणि विशेषत: औषधांच्या पुरवठ्यासाठी असलेली जागा कठोर दक्षता आणि नियमित तपासणीखाली ठेवणे आवश्यक आहे.
- देशातील प्रत्येक भागात शाळा-महाविद्यालयांमध्ये जागरूकता निर्माण करण्याच्या कार्यक्रमांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

संदर्भ सूची

- ऑगष्टीन ॲन्टो, 2010, व्यसनाचा विळखा तिमिरातून तेजाकडे, आनंद व्यसनमुक्ती केन्द्र, पुणे प्रथम आवृत्ती
- पारकर शुभांगी, 2010, व्यसनमुक्त होऊया, मनोविकास प्रकाशन, पुणे प्रथम आवृत्ती
- चव्हाण अ., 2004, व्यसनमुक्ती व एड्स, ओम विश्वेश्वर दर्शन, ठाणे, तृतीय आवृत्ती
- येवले भा., 2004, व्यसनमुक्ती गुरूकिल्ली, व्यसनमुक्ती प्रकाशन, तृतीत आवृत्ती
- खडसे भा. की., 2009, भारतातील सामाजिक समस्या, मंगेश प्रकाशन, नागपूर आठवी आवृत्ती
- मायी सुनिल, 2009, भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे प्रथम आवृत्ती.

* * *

ज ोरकु आदिवासींची कौटुंबिक, सामाजिक स्थिती - एक अध्ययन

प्रा. डॉ. अस्मिता रामभाऊ ठोंबरे
महात्मा ज्योतीबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय,
बुलडाणा

प्रस्तावना :-

भारतीय समाज विविध जाती, जनजाती मध्ये विभागला आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतामध्ये १०.४३ करोड आदिवासी आहेत. त्यांचे एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात ८.६% आहे. त्यापैकी ८९.९७% लोकसंख्या ग्रामीण भागात आणि १०.०३% लोकसंख्या शहरी भागात राहत आहे. विदर्भातील सातपुडा पर्वतात कोरकु आदिवासींचे वास्तव्य आहे. कोरकु शब्दाच्या उत्पत्तीबाबत 'कोरव' म्हणजे 'मनुष्य' असा आहे. यांचे बोपची, मोवासी, निहाल, नाटुल बोन्होय हे उपसमूह आहेत. प्रत्येक कोरकु गावात 'मुधुआ जोमा' म्हणजे गावदेव असतो. हा देव नेहमी गाव प्रमुख्याच्या घरासमोर मध्यभागी बसलेला असतो. कोरकु लोकांचे घर आयताकार अखंड खोली असते. प्रत्येक झोपडीसमोर मोकळे आंगण असते. कोरकुंची घर अत्यंत स्वच्छ, निटनेटकी असतात. पिण्याच्या पाण्यासाठी लाकडी घडवच्यावर ठेवलेल्या माठात किंवा पितळेच्या भांड्यात पाणी ठेवलेले असते. स्वच्छता व निटनिटकेपणा या आदिवासींचा विशेष गुण आहे. ज ोरजु पुरुष मध्यम उंचीचे व रंगाने काळे असतात तर स्त्रिया मध्यम उंचीच्या असतात.

ज ोरकुंची कौटुंबिक स्थिती :-

ज ोरकु मध्ये पितृसत्ताक पध्दती दिसून येते. परंतु आदिम मातृसत्ताक पध्दतीचा प्रभावदेखील दिसून येतो. कोरकु आदिवासीची घरे जाड दगडावर बांधलेली असतात. त्याला मुरुम मातीचे आच्छादन दिलेले असते. झोपडीतल्या भिंती बांबूच्या जट्टयांनी बांधलेल्या असतात. कोरकु घराचे छप्पर उतरत असते. गवताने व शेणाने सारवलेले असतात. कोरकू लोक रावण आणि मेघनाथची पूजा करतात. होळीच्या दिवशी मेघनाची पूजा करतात. मेघनाथ प्रमाणेच कोरकु मध्ये 'खेडादेव' आढळतो. दगडाची रास करुन त्याची पूजा केली जाते. 'भूमका आणि 'पदयाल' हा देवदेतांच्या इच्छा आणि भविष्य सांगतो. भूमका पूजा करतो नैसर्गिक संकट व रोगराइ ं यावर उपाय सुचवितात. कोरकु मध्ये विविध प्रथा परंपरा दिसून येतात. यामध्ये -ामज रज विधी, विवाह विधी त्याचप्रमाणे अंत्यसंस्कार यावेळेस विधी केले जातात. विवाहामध्ये वधुमूल्य देण्याची प्रथा आहे. बालविवाह होत नाही. आई वडिलांनी ठरविलेल्या विवाहामध्ये पंचाच्या समोर वधूमूल्य ठरविले जाते. तरुण-मुले-मुली गावाच्या बाजारात भेटतात व परस्परसंमतीने विवाह ठरवितात. जे वधूमूल्य देवू शकत नाही अशावेळी वरास वधुपित्याकडे ाम करावे लागते. काम करणाऱ्या जावयास 'लामगना' असे म्हणतात. मुलाच्या घरी बारा खांबाचा मंडम उभारुन भूका लग्न लावतात. पुरुष ढोल व बासरी वाजवतात तर स्त्रिया "ऐरन नावाचे गीत गातात. कोरकु मध्ये 'पुर्नविवाहाची' प्रथा अस्तित्वात आहे. कोरकु मध्ये पंचायत महत्वाची असते. कोरकुची पंचायत त्यांच्या जीवनावर नियंत्रण ठेवते. घटस्फोट, विवाहातील जडजोड, अवैध संबंध यासंबंधी निर्णय पंचायती समोर घेतले जातात. कोरकुंचे जीवन कष्टाचे आहे. अंगमेहनतीचे कामे, शेती,

शेतमजुरी ही कामे केली जातात. डिंग, मोहफुले औषधी वनस्पती गोळा करुन विकली जाते. यांची अर्थव्यवस्था प्राथमिक स्वरुपाची आहे.

ज ोरकु जमातीच्या समस्या :-

अंधश्रध्दा आणि अंधविश्वासाची समस्या :-

ज ोरकु समाजामध्ये अंधश्रध्दा मोठ्या प्रमाणात आढळतात. विविध नैसर्गिक आपत्ती, साथीचे आजार, अस्वच्छ पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा त्यामुळे अनेक आजार बळवतात. त्यावेळेस डॉक्टरकडे जायचे सोडून हे लोक भूमका कडे जाणे पसंत करतात. स्त्रियामध्ये कुपोषण आढळून येते. बालमृत्यूचे व कुपोषणाचे प्रमाण सुध्दा मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.

शैजजिज समस्या :-

ज ोरकु आदिवासी वाड्या पाड्यामध्ये डोंगराळ भागामध्ये राहतात. त्या ठिकाणी शाळा उपलब्ध असल्यास मुलभूत सुविधा नसतात शिक्षक नसतात अशावेळी आदिवासी मुले शाळेत जात नाही. स्वातंत्र्याला ७५ वष ं होत आली परंतु आदिवासी पाड्यामध्ये गेल्यानंतर अजूनही त्याच अवस्थेत आहे. अशावेळी त्यांचा विज ास ज ा झाला नाही म्हणून प्रश्न पडतो. अजूनही शिक्षणाबद्दल जाणीव जागृती झाली नाही. आधुनिक समाजाबरोबर ओळख झाल्याने शिक्षणाचा फायदा होण्याची संधी उपलब्ध असतातना घरती परिस्थिती नसल्यासने शिक्षण घेत नाही. भाषेची सुध्दा समस्या असते. त्यामुळे कित्येक पिढ्या अशिक्षित राहिल्या आहेत. फायच थोडे विद्यार्थी याला अपवाद ठरतात व जिद्दीने शिक्षण घेतात परंतु सुशिक्षित आदिवासी आपल्या समाजात परतत नाहीत. त्यामुळे समाजाला त्यांचा फायदा होत नाही. शैक्षणिकदृष्ट्या त्यांच्या मुलभूत समस्या लक्षात होवून खऱ्या अर्थाने प्रयत्न झालेच नाही.

आर्थिक समस्या :-

ज ोरकु लोकांची अर्थव्यवस्था शिकार शेत, कुक्कुटपालन, मासेमारी, कंदमुळ गोळा करणे, मोहाची फुले जमा करणे अशा स्वरुपाची आहे. या साधनाची बाजारपेठ उपलब्ध नसते. अत्यंत कमी दरात या वस्तू विकाच्या लागतात. त्यामुळे त्यांना उत्पन्न अत्यंत कमी मिळते. त्यांच्या मुलभूत गरजा, आरोग्य विषयक गरजा भागू शकत नाही. बऱ्याचदा कर्ज घ्यावे लागते. सावकाराकडून, ठेकेदाराकडून शोषण होते. चक्रवाढ कर्जाच्या विळख्यात अशिक्षित कोरकु अडखतो. सावकाराकडे वेठबिणारी ने काम करावे लागते. कोरकु आदिवासी दारिद्र्याकडून दारिद्र्याकडे या चक्रात फिरत राहतो. त्याच्या पिढ्या याच चक्रात राहतात. त्यामुळे त्यांचा विकास होवू शकत नाही. शासनाच्या विविध योजना असतात परंतु अशिक्षितपण आणि दारिद्र्य यामुळे ते त्याचा लाभ सुध्दा घेवू शकत नाही.

ज ुपोषज :-

दारिद्र्य रेषेखाली येत असल्याने तसेच नैसर्गिक साधन संपत्तीवर अवलंबून असल्याने अर्थव्यवस्था प्राथमिक स्वरुपाची आहे. दोन वेळेचे पोटभर अन्न त्यांना मिळत नाही. म्हणून कुपोषणाची समस्या मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. बालकांमध्ये लसिकरण केले जात नाही. कोरकु मध्ये बालमृत्युचे प्रमाण खूप जास्त आहे. दरवर्षी शेकडो बालमृत्यू झालेले दिसतात. स्त्रियांमध्ये सुध्दा कुपोषणाचे प्रमाण दिसून येते.

धर्मिक आणि सांस्कृतिक समस्या :-

ज ोरकु समाज हा आदिवासी असल्याने आदिवासी समाजाच्या ज्या प्रथा, परंपरा, संस्कृती असते ती संस्कृती पाळली जाते. परंतु स्वातंत्र्योत्तर कालावधीमध्ये आधुनिक समाजाचे नियम पाळावे ही आपल्या

संस्कृतीचे पाळावे या दुविधेमध्ये आहे. त्याचप्रमाणे हिंदू धर्म व ख्रिश्चन धर्म या दोन्ही धर्माचे लोक आपल्या धर्माच्या प्रसाराकरिता त्यांना त्या धर्मात घेवू इच्छितात त्यामुळे धर्मांतरित कोरकु आणि धर्मातित कोरकु असे दोन प्रकार पडतात. त्यामुळे धार्मिक आणि सांस्कृतिक समस्या निर्माण होतात.

शासनाच्या उपाययोजना :-

भारतीय संविधानानुसार कलम १४, १५ नुसार राज्य हे धर्म, वंश, जाती, लिंग यामध्ये भेदभाव मा-जार -ाही.

शासज ीय -ोज ्यात आरक्षण :-

भारतीय संविधानातील ३३५ कलमानुसार केंद्रिय लोकसेवा आयोग आणि राज्यसेवा आयोग यामधील ७.५% जागा आदिवासीसाठी आरक्षित अहेत.

शैक्षणिक सवलती :-

आदिवासी मुलामुलींच्या शिक्षणासाठी आश्रमशाळा आहेत तसेच विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती दिली जाते.

आर्थिक विकास :-

आदिवासीचा आर्थिक विकास करण्याकरिता कुटीरउद्योग, सहकारी संस्था, आर्थिक विकास महामंडळे यांच्या माध्यमातून विकास साधण्याचा प्रयत्न केला आहे. कर्जाची उपलब्धता, प्रशिक्षण व्यवसाय करण्याकरिता मुलभूत सुविधा शासनातर्फे दिल्या जातात.

संदर्भ

१. आगलावे प्रदीप, 'आदिवासी समाजाचे समाजाशास्त्र', साईनाथ प्रकाशन २०१०, पृष्ठ क्र. ३६५, ३६६

* * *

विधीसंघर्षग्रस्त मुलांची प्रवृत्ती

प्रा.डॉ. अशोक द. सातपुते
जुं भलकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, वर्धा
मो. ७५८८९३५३०३.

प्रस्तावना :

मुले देवा घरची फुले अशी मुलांविषयी असलेली समाज मान्य व्याख्या सर्वांना परिचित आहे. मुलांचे ज ोमल मन आणि भावना कोऱ्या पाटी सारख्या असते. कारण ही पाटी बालअवस्थेमध्ये कुटूंब, मित्र, शाळा व समाज यांच्या संपर्कातून अर्थात सामाजिकीकरणाच्या प्रक्रियेतून भरत असते. त्यामुळे येणारा प्रसंग हा मुलांकरीता नवीन असतो आणि त्यामध्ये मुलांना कुतूहल वा जिज्ञासा अफाट असते. जीवनाचा आस्वाद घेण्याकरीता निघालेले बेधूंद झालेले बालक उनाड, उन्मार्गी बनण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. मुले उनाड बनण्याची अनेक कारणे आहेत. मुलांच्या वाटेला आलेले जीवन प्रसंग आणि या प्रसंगातून मुले जात असताना इतरांच्या सल्ल्याप्रमाणे अथवा मजा म्हणून काहीतरी नवीन गोष्ट म्हणून करण्याची वृत्ती मुलांमध्ये संचारत असते. मुले थेट विधीसंघर्षग्रस्त बनत नाहीत तर मुले विधीसंघर्षग्रस्त बनण्यापूर्वीचे लक्षणे म्हजजे हट्टीपणा, खोडकरपणा, व्रात्यपणा, लबाडपणा, घरातून निघून जाणे, वाद घालणे इ. आहेत. या लक्षणाकडे पालकांनी अथवा जबाबदार घटकांनी दुर्लक्ष केले की मुले कोणत्या थराला जातील व काय करतील? याची शक्यता वर्तविणे कठीण आहे.

उद्देश :

१. विधीसंघर्षग्रस्त मुलांची प्रवृत्ती अभ्यासणे.
२. विधीसंघर्षग्रस्त मुलांचा सामाजिक दृष्टिकोन अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तूत संशोधनाकरीता संभाव्यता नमूना निवड प्रकारातील साधा यादृच्छिक नमूना निवड पध्दती मधील लॉटरी तंत्राचा वापर करुन एकूण ९३१ मुलांपैकी ४०० मुलांची निवड नमूना म्हणून करण्यात आली.

जु टूंबात अथवा वैयक्तिक जीवनामध्ये घडलेल्या घटनांमुळे मुलांच्या मनात भावनिक संघर्ष निर्माण होतो. आणि मुलांमधील विकृती वाढीस लागते. जर असे दैनंदिनरित्या नियमित घडत गेले तर मुलं गुन्हेगारीवृत्तीकडे जात आहे असा निष्कर्ष स्पष्ट निघतो. **जेकब पॅकने** यांनी 'आजचे गुन्हेगार मुल हे कालचे दुर्लक्षित मुल असते' असे मत व्यक्त केले आहे. म्हणजेच कोणतेही मुल इतर मुलांपेक्षा वेगळे नसते त्याच्या इच्छा, आकांक्षा, प्रेरणा इतर मुलांप्रमाणेच असतात. परंतू काही परिस्थिती अथवा अपघात मुलांना वाईट वळणाकडे घेऊन जातात. याची समज मुलांना पाहिजे तेवढया प्रमाणात नसतो कारण त्यांच्यामध्ये चांजल्या-वाईटाची समज समजूतदारपणा विकसित झालेली नसते तर मानसिकदृष्ट्या परिपक्वता आलेली नसते. यावर शासन स्तरावर सकारात्मक उपाययोजनांची निर्मिती केली जाते मात्र मुळात कुटूंबातील व समाजातील जबाबदार घटकच याकडे दुर्लक्ष करतात आणि मुलांस वाईट प्रवृत्तीकडे जाण्याकरीता अप्रत्यक्षरित्या बळ देतात.

बालगुन्हेगारीची व्याख्या करताना, समाजाविरुध्द व बदला घेण्याच्या सुड घेण्याच्या वृत्तीतून, विध्वंसक कृतीतून बाल गुन्हेगारी जन्म घेते. याकडे संबंधीत मुलाबरोबरच समाजही तेवढाच जबाबदार असल्याचे आढळते.

विधिसंघर्षग्रस्त मुलांच्या वैयक्तीक दोषांमध्ये आक्रास्ताळेपणा, हेकटपणा मनोराज्ये ऐकटे, भिती, असूया, घाबरटपणा, लाजाळूवृत्ती, भावनाप्रधानता तसेच आगतिकता इत्यादी घटकांचा अंतर्भाव होतो. तर वागणुकीतील दोषामध्ये चोऱ्या करणे, पळून जाणे, मोडतोड करणे या अशा घटकांचा समावेश होतो. म्हणजेच मुले बिघडण्यामध्ये मुलांच्या व्यक्तीगत गुणदोषामुळे व वाईट वागणुकीच्या प्रवृत्तीमुळे मुले उनाड, उन्मार्गी व अंतिमतः गुन्हेगार म्हणजे कायदयाच्या भाषेत विधीसंघर्षग्रस्त बनतात. मुलांचे वाकडे पाऊल पडण्यामध्ये सवयी दोषांचा सुध्दा अंतर्भाव होतो. अर्थात अंथरुनात लघवी होणे, हस्तमैथून, तसेच वाणीतील दोष जसे, बहिरी, वेडसर, गतिमंद अथवा जीभ, नाक यामध्ये दोष म्हणजेच यामुळे मुलांना स्वतःचा ज्ि बहू-ना स्व चा राग किंवा 'स्व' विषयी आपुलकी, प्रेम, जिव्हाळा नसतो त्याच्यामुळे मुले आपला 'स्व' स्विकारत नाहीत. आणि स्वतः लाच सतत दोष देतात त्याच प्रमाणे या सवयी इतर व्यक्तींना माहित झाल्यावर त्याचा दुष्परिणाम हा मुलांच्या व्यक्तीत्वावर पडतो म्हणजेच समाजातील इतर व्यक्ती मुलास सहजा सहजी स्विकारत नाहीत. त्यामुळे मुले लोकांच्या संपर्कातून दूर होत जातात आणि मुलांमध्ये समाजाविषयी राग उत्पन्न होतो आणि मुले त्याचा सुड घेण्याकरिता कोणतेही पाऊल उचलण्यास तयार असतात.

मुलांच्या शालेय जीवनातील दोष मुलांस वाईट प्रवृत्तीकडे जाण्यास अप्रत्यक्षरित्या कारणीभुत असतात. त्यामध्ये प्रकर्षाने अभ्यासातील मागासलेपणा अथवा मंदगती, अभ्यासात मन न लागणे, मंदबुध्दी किंवा अती चंचलपणा यामुळे एकाग्रचित्त होण्यातील समस्या आढळतात. म्हणजेच अशी मुले कुटूंबात व शाळेत आपले व्यवस्थितरित्या समायोजन करु शकत नाहीत व त्याचे रुपांतर हे मुले व व्यक्ती यांच्यातील संबंध तणावाचे होतात व इतरांविषयी तिरस्काराची भावना निर्माण होऊन मुले विधीसंघर्षग्रस्त होतात. शारीरिक व्याधीने त्रस्त असलेली मुले मानसिकदृष्ट्या समाधानी नसतात. मुले आपल्याला झालेल्या व्याधीस इतरांना जबाबदार समजतात अथवा इतरांशी तुलना करतात. समाजातील लोक अशा मुलांची खिल्ली उडवतात त्यामुळे दोन्हींकडून तिरस्कार असल्याने त्याचा परिणाम कुठेतरी गुन्हेगारी कृत्य करण्यामध्ये होतो. निसर्गतः काही मुलांमध्ये मंदबुध्दी अथवा मानसिक मागासलेपणा असतो त्याचा नकळत परिणाम हा मुलांच्या जीवनावर होतो. मुलास जीवन जगताना पावलोपावली भूमिका बदलाव्या लागतात. व्यावहारिक ज्ञान व हुशारी अपेक्षित असते मात्र मंदबुध्दी असलेली मुले व्यवस्थित समाजायोजन करु शकत नाहीत. त्यामुळे अशा मुलांना समाजातील लोक स्विकारत नाहीत किंबहूना सामाजिक घडामोडीमध्ये अशी मुले वंचित राहतात. मात्र तंज्ञ वा सर्वसाधारण लोक अशा मुलांचा वापर आपल्या स्वार्थासाठी करतात आज काही समाज विघातक कृत्य करणारी ठराविक मंडळ अशा मुलांचा वापर, मादक, पदार्थची विक्री कामासाठी करतात असे दिसून आले आहे.

आपले वर्तन आपले समाजातील स्थान ठरवत असते म्हणून मनोव्यवहारांचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. कारण मन प्रथमतः वस्तुस्थिती समजून घेते व वस्तुस्थितीला ओळखू लागते नंतर भावना जागृत होतात आणि अंतिमतः एखाद्या विवादित परिस्थितीविषयी आपल्या प्रतिक्रिया ते व्यक्त करते. मुले विसंवादी का बनतात. या दृष्टिकोनातून फ्रॉईडने विवेचनाच्या सुलभतेसाठी मनाचे तीन टप्पे सांगितले आहेत. १) जागृत अवस्था २) सुप्त अवस्था ३) स्वयंकेंद्रित अवस्था यामध्ये जागृतावस्थेत मुले ज्या क्रिया आणि

विचार करतात त्यांचा संबंध जागृत अवस्थाशी असतो. कोणतीही क्रिया अजानता होते त्यावेळी सुप्त अवस्थांचा वाटा असतो तर स्वयंकेंद्री अवस्थांचा संबंध फक्त स्वतःशी असतो, मुल मोठे होते तसे स्वयंजे द्री बनत जात असते. वस्तूमात्राचे त्याचे ज्ञान जस-जसे वाढते तसे त्याला स्वतःची जाणीव प्रकर्षाने होऊ लागते. जसे वय वाढू लागते तसे त्याला समाज परिस्थितीला सामोरे जावे लागते.

सदरील संशोधनामध्ये निदर्शनास आलेले वास्तव म्हणजे, जवळ-जवळ पंचवीस प्रतिशत विधीसंघर्षग्रस्त मुलांनी समाजाविषयी सतत राग ठेवल्याने त्यांच्यामध्ये गुन्हेगारीवृत्ती वाढली आहे. तर पंचवीस प्रतिशतच्या आसपास विधीसंघर्षग्रस्त मुलांनी समाजाविषयी सतत राग ठेवल्याने त्यांच्यामध्ये अशंतः गुन्हेगारी प्रवृत्ती वाढली आहे. तसेच वीस प्रतिशत पेक्षा अधिक विधीसंघर्षग्रस्त मुलांनी समाजाविषयी राज ठेवला तरी त्यांच्या मध्ये गुन्हेगारीवृत्ती वाढलेली नाही. म्हणजेच समाजामध्ये वावरत असताना मुलांमध्ये इतरांचा संपर्क, भडकवण्यामुळे तसेच गरजांची पूर्तता करतांना समाज बंधन आडवे येत असल्यामुळे मुलां-ना समाजाचा सतत राग येतो आणि मुले रागीट बनत जातात व गुन्हा करुन बसतात.

अल्बर्ट एलिस यां-नी **ए. बी. सी. डी. मॉडेल** मध्ये चार टप्पे सांगितले 'ए' टप्प्यामध्ये घटना घडते 'बी' टप्प्यामध्ये घडलेल्या घटनेतील प्रसंगानूसार व्यक्ती घटनेचा अर्थ लावतो अथवा विचार करतो तर 'सी' टप्प्यामध्ये भावनिक प्रतिक्रिया देतो यामध्ये व्यक्तीच्या मनामध्ये राग, आनंद मत्सार, दुःख, नैराश्य आजि चिंता अशा अनेक भावना निर्माण होऊ शकता. या तिन्ही टप्प्यामधून बी हा विचारांचा टप्प योग्य आणि सकारात्मक निवडला तर त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या भावनांचा 'सी' हा टप्पाही आपण नियंत्रित करु शकतो. **अल्बर्ट एलिस** यां-नी **'आरईबीटी'** मध्ये तीन महत्वाचे पायाभूत आवश्यक घटक सांगितले आहेत. त्यात पाहिला दृष्टिकोन म्हणजे 'मी जे काही करेन त्याबद्दल इतरांनी माझं कौतुक करायला पाहिजे त्याची दखल घ्यायला पाहिजे. असं जर घडत नसेल तर त्याचाच अर्थ मी चांगला नाही' असाच होईल. या दृष्टीकोनामध्ये माणूस अस्वस्थ, निराश तर कधी-कधी अपराधीपणाच्या भावनेतून विचार करु लागतो.

दुसरा दृष्टिकोन म्हणजे 'इतर लोकांनी माझ्याकडे चांगल्याच नजनेनं बघितलं पाहिजे. ते जर माझ याशी चांगलं वागत नसतील तर ते अत्यंत वाईट आहेत आणि त्यांना त्याबद्दल चांगलीच अद्दल घडली पाहिजे. थोडक्यात, त्यांचं कधी चांगलं होणार नाही. ' यात त्या माणसाचा हिंसक दृष्टिकोन दिसून येतो. शिवाय यात इतरांबद्दलचा राग, द्वेष आणि वैरभावना प्रगट होते.

तिसरा दृष्टिकोन म्हणजे 'मला जे हवं ते मिळालंच पाहिजे. त्यासाठी परिस्थिती अनुकूल असायलाच हवी, जर मला काही मिळत नसेल तर माझ्या असण्याचा काही अर्थच नाही. ' यात ती व्यक्ती आपल्या नशिबाला दोष देत राहते आणि स्वतःचीच कीव करत राहते.

एलिसच्या मते हे तीनही दृष्टिकोन अविवेकवादी आहेत आणि हे अविवेकवादी दृष्टिकोन बदलण्यासाठी 'आरईटी थेरपी' मदत करतो याचाल 'डी' टप्पा पूर्ण होतो आणि मग तो अशिल विवेकवादानं वागायला लागतो. जुनी मतं किंवा दृष्टिकोन बदलण्यासाठी सतत सकारात्मक विचार केले पाहिजेत.

यथार्थ, निरिक्षणगृहातील मुलांचे वर्तनामागची पार्श्वभूमी आणि एलिसच्या सिध्दांतील वास्तवता यांच्यात तंतोतंत साम्य असल्याचे आढळते. म्हणून मुलांना सुधारण्यासाठी एलिसचा सिध्दांत अतिशय महत्वपूर्ण ठरु शकतो.

जु टुंबातील सदस्यांना १९.५ टक्के मुले अशंतः प्रमाणात तर १७.२५ टक्के मुले पूर्णतः प्रमाणात गलिच्छ भाषेत बोलतात. म्हणजेच मुलांमध्ये संस्काराचे प्रमाण कमी आहे, मुलांनी चांगल्या गुणांचा स्विकार जे लेला नसून इतरांच्या वर्तनाचे अनूकरण मुलांनी आपल्या कुटुंबामध्ये केले असल्याचे दिसून येते तसेच ४४ टक्के

मुले पूर्णतः तर १४.२५ टक्के मुले अशंतः प्रमाणात कुटुंबातील सादस्यांसोबत गलिच्छ भाषेत बोलत नाहीत म्हणजेच मुलांना चांगले वाईट कळते. तसेच ७.२५ टक्के मुले अशंतः तर १३.२५ टक्के मुले पूर्णतः चिडचिड करतात, इतरांचे ऐकूण घेत नाहीत तर २०.२५ टक्के मुले अंशतः तर ५९.२५ टक्के पुर्णतः या विषयी असहमत आहेत म्हणजेच संबधीत मुले चिडचिड करत नाहीत इतरांचा आदर करीत असल्याचे दिसून येते तसेच कामा व्यतिरीक्त भटकंती करण्याविषयी ६.२५ टक्के मुले अशंतः तर ४.५ टक्के मुले पूर्णतः असहमत आहेत तसेच ८.५ टक्के मुले अशंतः तर ८०.७५ टक्के मुले पूर्णतः असहमत आहेत तसेच ८.५ टक्के अशंतः तर ८.७५ टक्के मुले पूर्णतः असहमत आहेत म्हणजेच जास्तीत जास्त मुले कामाव्यतीरिक्त भटकंती करीत नाहीत व कमीत कमी प्रमाणात मुले भटकंती करत असल्याचे दिसून येते तसेच १२.७५ टक्के मुले अंशतः तर ६.७५ टक्के मुले पूर्णतः सुड बदला घेण्याच्या उद्देशाने समाज विघातक कृत्य करीत असल्याचे दिसून येते तर ३३.५ टक्के मुले अशंतः तर ४७ टक्के मुले पूर्णतः या विषयी असहमत आहेत म्हणजेच सदरील मुले सुड वा बदला घेण्याच्या उद्देशाने समाज विघातक कृत्य करीत नसल्याचे आढळते.

ज्ुटुंबातील व्यक्तीसोबत गलिच्छ भाषेत बोलणे, सतत चिडचीड करणे तसेच सुड व बदला घेण्याच्या उद्देशाने समाज विघातक कृत्या विषयी कमीत कमी मुले सहमत आहेत परंतु सदरील प्रमाणातील मुले भविष्यात मोठे गुन्हेगार बनण्याची लक्षणे मुलांमध्ये आढळत असल्याचे दिसून येते.

अल्बर्ट एलिस (१९५५) **रॅशनल इमोटिव्ह थेरॅपी** जिंवा **ज्ॉग्निटिव्ह थेरॅपी** सदरील सिध्दांतामध्ये असे प्रतिपादीत केले आहे की, रुग्णाल जेव्हा न्यूरॉसिस झालेला असतो तेव्हा तो तर्कांनं किंवा विवेकावादानं जिंवा वैज्ञानिक तऱ्हेनं विचार करत नसतो. तो हट्टीपणानं लहान मुलासारखा वागत असतो. जर त्याच्या वागणुकीतला तर्काचा आणि विवेकाचा अभाव आपण त्याला दाखवून दिला आणि त्याला शांतपणे विवेकवादानं विचार करायायला शिकवलं तर त्याचा न्यूरॉसिस जाऊ शकतो.

अर्थात, निरिक्षणगृहातील मुलांना सुधारण्यासाठी एलिसचा सिध्दांत अतिशय उपयुक्त ठरत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे सदरील सिध्दांचा प्रत्यक्षरित्या वापर अथव अंमलबजावणी निरिक्षणगृहात करणे अतिशय गरजचे आहे.

संदर्भ सूची :

१. अच्युत गोडबोले,मनात मानसशास्त्राची उत्कंठावर्धक रम्य सफर, मनोविकास प्रज्ाश-न, पुजे२०१७
२. आल्वारीस लीला, मुले व गुन्हेगारी, श्री विद्या प्रकाशान, पुणे, १९८६पृ.४-१८
३. एल्बर्ट कोहेने, दी डलिनक्वेन्ट ब्वाएज दि कल्चर ऑ दि गँग १९५५
४. ग्लूक आणि ग्लूक पुर्वोक्ता पृ.२५
५. हे-नरी हयूम-न एफिसियेन्सी ॲन्ड लेविल्स ऑफ इनटेलीनेन्स, प्रिन्सटॉन युनिवर्सिटी प्रेस, प्रिन्सटॉन १६२० पृ.७३-७४
६. एच,आर बी, ॲन्ड आर सैम्पलिनर जर्लन ऑफ क्रिमिनल लॉ मार्च-एप्रिल१९४४ वैल्यूम ३४ नं-६ पृ.३७७
7. ज्ाळेदाते सुधा, सुशील कावळेकर, मराठी विश्वकोश (http://mr.vikaspedia.in/social-welfare/)
1. साळीवकर संजय (१९८६) सामाजिक समस्या आणि समाज सुधार चळवळ, श्री मंगेश प्रकाशन, -ाजपूर, पृ.७०-७५.

* * *

आदिवासी कोळी महादेव जमातीमधील स्त्री जीवन

प्रा. महादेव चैतराम चुंचे
कुंभलकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क,वर्धा
मो. 8605879792
prof.chunche@gmail.com

महाराष्ट्राच्याबालाघाट आणि सह्याद्रीच्याडोंगरातील दगड धोंड्यात वावरणारी कोळी महादेव आदिवासी जमातीची महिलाआपली स्वतंत्र ओळख दाखवते. जन्मजात निसर्गशी असणार अतूट नातं आणि निसर्गाला सर्वस्व मानणारी ही महिला आपल्या जमातीच्या संस्कृतीचा वारसा पुढील पिढीकडे सरकवत आहे. आधुनिक आणि स्पर्धेच्या युगामध्ये हे तिचं वेगळेपण आजही टिकून आहे. तिच्या वेगळेपणा मध्येतिचे मागासलेपण, तिचा संघर्ष आणि जमातीने लादून दिलेल्या रूढी-परंपरादिसून येतात. तिचा कौटुंबिक व सामाजिक दर्जा मजबूत आहे.किंबहुना दर्जाला मजबूत करण्यामागे तिचे प्रत्येक कार्यामध्ये तेवढेच महत्त्वाचे योगदान आहे जेवढेजोडीदाराचे असते. आपली स्थाननिश्चिती करण्याकरितातिने आपल्या जीवाचे रान केले आहे. जसेशासनाच्या समान काम समान वेतनधोरणालापुष्टी देततिने समान काम समान दर्जाजमातीत रूढ केला आहे. कुटुंबाचा उदरनिर्वाहती आपल्या औंजितूनकरते. म्हणजेचआपल्या मिळकतीतून करते. औंजीम्हणजेशेळ्या, कोंबड्यापाळून महिलेने केलेले अर्थार्जन होय.बदलत्या काळानुसार तिच्याऔंजीचस्वरूप बदललेला आहे. त्यामध्ये तेंदूपत्ता गोळा करणे, डिंक गोळा करणेयाबरोबरचशेतमजुरी, ऊस तोडणी, लघुउद्योगयांचा अंतर्भाव होतो. तिचेकाटक शरीर व राहणीमानसाधेसुधे तर वेशभूषानऊवार लुगडी व अंगावर फडकीअसते. फडकीम्हणजेलाल कपड्यावर लहान-लहानपांढरे ठिपके असलेले कापड. त्याला जमातींमध्ये विशेष स्थान आहे कारण त्याची नाळ संस्कृतीशी जोडलेली आहे. फडकी अंगावर न ठेवल्यास तिला कौटुंबिक जाचास बळी पडावे लागत होते. त्याची जागा आता डोक्यावर घ्यावयाच्यापदराने घेतले आहे. तसेच गळयामध्ये गाठी घालून आपली सौंदर्याची ओळख करून देणारी एक आदिवासी स्त्रीआहे. गाठी म्हणजेगळयामध्ये सोन्याच्या व चांदीच्या मन्याच्या पोथी होय.

कोळी महादेव जमाती मध्ये वाघबारस ,गावबारस ,बोहडा व बकसट सण अतिशय उत्साहाने साजरी करतात त्यामध्ये महिलांचा सहभाग चांगला असतो .तसेच घेडगा नृत्य , घोड/बोहडा नृत्य ,भोंडाई नृत्य ,झोके झाक/माळगी नृत्य सुप्रसिद्ध आहेत .त्यामध्ये महिला आपली भूमिका चोख पणे बजावतात .घेडगा नृत्य लग्नविधी झाल्याच्या नंतर दुसऱ्या दिवशी गावात देवतेच्या दर्शनाला निमित्त नवरा व नवरीस पाठीवर बसून संबंधित व्यक्ती वा सोंगाड्या घोड्यासारखा नाचतो .घोडा /बोहडा नृत्य गावाबारस सण साजरी करताना लाकडी घोडे वाद्याच्या तालावर नाचवणे भोंडाई नृत्य दसरा सणानिमित्त किशोरवयीन मुली व महिला सार्वजनिक व इतर ठिकाणी रिंगण घालून पारंपारिक देवाची गाणे म्हणतात .सोळा दिवस भोंडाई नृत्य सायंकाळी च्या नियोजित वेळेमध्ये सादर करतात .झोके झाक/माळगी नृत्य शिमगा अथवा होळीच्या सणानिमित्त

मुली करतात .यामधूनच मुलींच्या गुणवैशिष्ट्यांचे परीक्षण जमातीमधील लोक करतात व लग्न ठरवितात .ऊसतोडी मुळे आणि पारंपारिक चालीरीती मुळे आजही जमातीमध्ये बालविवाहाचे प्रमाण आढळून येते .जमातींमध्ये बारा कुटुंबाचा एक गट असे अनेक आहेत या गटाला गोत्री भाऊ वा बाराबुडे म्हणतात .एका गोत्री भाऊ तील लोकांत परस्पर लग्न संबंध होत नाही तसेच मावस बहिणीशी विवाह करता येत नाही परंतु मामे बहिणीशी करता येतो .म्हैस पालट विवाहही होतात . म्हणजेच नवरा मुलाची बहिण नवरी मुलीच्या भावास देणे. घरघुसीविवाहहोतात म्हणजेच एखाद्या महिलेचा नवरा असून दुसऱ्या सोबत विवाह करण्याची इच्छा असेल तर तिने संबंधित व्यक्तीच्या घरांमध्ये जाऊन बसणे वा घुसणे होय .विवाह जुळल्यानंतर पेन परंपरा असते .म्हणजेच मुलीला कुंकू लावणे होय. पाच दिवसाचा विवाह विधी असतो .पहिल्या दोन दिवशी मांडवा घालने ,हळद लावणे ,देव देवक बसवणे ,तिसऱ्या दिवशी मुख्य लग्नविधी ,चौथ्या दिवशी वरात आणि पाचव्या दिवशी काकणसोडलेजाते..

निसर्ग नियमांचेपालन करतपुढे अंधश्रद्धेच्याकिंबहुना जमातीने लावून दिलेल्यारूढी परंपरेच्याजोखडासकोळी महादेव आदिवासी जमातीतील महिलांनीस्वतःला समर्पित केले आहे. मरीआई, रानुबाई,माळाई, सटवाई, अश्रा, कमलजा, म्हसोबा, वाघदेवइत्यादी गावदेवतर कुलदेव महादेवतसेचत्रिंबकेश्वर, कळसुबाई, खंडोबाइ. देव-देवतांवरत्यांची श्रद्धा आहे. त्या श्रद्धेपोटी महिला भगत जो सांगेल ते करण्यास निसंकोच तयार असतात. महिलांचा हडळ, मुंजाव इतर भूतांवर अफाट विश्वास वभीती आहे. याचागैरफायदा घेतसमाजकंटकसर्रास महिलांचीफसवणूक करतात. याची तिळमात्र जाणीव त्यांना होत नाही किंबहुना होऊ दिली जात नाही. पांजीसणानिमित्त कोंबडा, बकरा गाव देवतेस बळी दिला जातो. तर सटसणवाघ देवाची पूजा करून साजरी करतात.तसेच ढाके अवसर करतात म्हणजेच देव व भुता करिता भगत गाणे गातो व समस्याचे निरसन करतो अशी समज आहे. मुल जन्मल्यावर पाचव्या दिवशी सटवी पूजन, बाराव्या तेराव्या दिवशी रांजनाची पूजा करणे तर गोत्रातील लोकांनी बारा दिवस विटाळ पाळणे. तसेच मृत व्यक्तीस जमिनीत पुरणे आणि याप्रसंगी नातेवाईक मृत व्यक्तीच्या कुटुंबातील व्यक्तींना नवीन कपडे घेऊन जातात त्याला जमातीमध्ये ओलादु:खवाटाम्हणतात तर गोत्रातील लोकमृत व्यक्तीच्या कुटुंबातील व्यक्तींना आर्थिक मदत करतात त्याला सुका दु:खवटाम्हणतात. याची जाणीव पुरुषाबरोबर महिलांनीही ठेवण्याची सक्ती आहे.तसेच जमाती मधील आपसातवाद झाल्यास गाव बैठक बोलून सोडवले जाते तर गोतरनीपरंपरे द्वारे गोत्रातील वादासंदर्भात न्याय निवाडा होतो. शिक्षेच्या प्रकारांमध्येअनैतिकसंबंधा संदर्भात दिल्या जाणाऱ्याशिक्षेसगांवदावीम्हणतात.तर मडके शिक्षा मध्ये गुन्हेगाराच्या घरातील 9मडकी धान्य घेणे होय तर हाडके शिक्षा मध्ये गुन्हेगाराच्या घरावर जनावराचे हाडूक टाकून त्यास वाळीत टाकले वा बहिष्कृत करणे होय. या जाचक रूढी परंपरेसमहिला अधिकबळी पडतात.

जमाती मधील महिलांवरइतर समाजातीलसंस्कृतीचा व विचारधारेचा चांगला तसेच वाईट ही प्रभाव पडला आहे. चांगला पेक्षा वाईट रूढी परंपरांची घुसखोरीमहिलांच्यावर्तन शैलीमध्ये झाली आहे. अंधश्रद्धेचीमहाभयंकर कीडश्रद्धेचे ढोंग करत महिलांच्या मानसिकतेमध्ये उतरली

आहे.जमातीमधील अंधश्रद्धेने झपाटलेल्या महिलांनी रूढी-परंपरांना आपले सर्वस्व मानले आहे. त्यामुळे जमातीमधील महिलांच्या परिवर्तनाचीगती जैसे थे आहे. त्यांना या परिस्थितीमधून बाहेर काढण्याकरिता शासनझोपेचे सोंग करते तर सेवाभावी संस्था समाजकार्याचे ढोंग करतात. जमातीमधील महिलांची शैक्षणिक प्रगती पाहतामुलीचे सरासरी शिक्षण दहावी पर्यंत होते. व कमी वयातच लग्न आणि मूलबाळ, संसाराची धुरा सांभाळणेया सर्व जबाबदारी पूर्ण करतानामहिलांचे आयुष्य आणि भविष्य कुटुंबा पुरतेच मर्यादित राहते. तर शरीराचा पाचोळा होतो.

कोळी महादेव जमातीमध्ये मुलींना मुलांपेक्षा कमी दर्जा दिला जातो. मुलींना सामाजिक सण आणि उत्सवांमध्ये भाग घेण्यासंदर्भात बंधने घातली जातात.मुलींनानिव्वळ कुटुंबातील कामे करण्यासंदर्भात कुटुंबातील इतर स्त्रिया प्रशिक्षित करतात. कुटुंबातील व्यक्तींना संबंधित मुलीकडून कोणतीही इतर अपेक्षा नसते.मुलींना कुटुंबातील इतर लहान मुलांना सांभाळ करणे आई-वडिलांसोबत मजुरी करणे बंधनकारक असते म्हणजेच मुलींना इतर आपल्या कला कौशल्यानुसार काम करण्याची संधी उपलब्ध करून दिली जात नाही. त्यांना याच घरगुती कामांमध्ये व्यस्त ठेवले जाते जमातीमध्ये मुलींवर सर्व कुटुंबातील आणि नातेसंबंधातील लोकांचे पूर्णता किंबहुना जाचक स्वरूपाचे नियंत्रण असते कोणतेही ही काम करताना त्या कामाची समाजमान्य परवानगी घेणे हे मुलींना अनिवार्य असते. या सर्व प्रक्रियेमध्ये मुलींचे शिक्षण हे केवळ त्यांच्या इतर लहान भावाच्या देखभाली करिता अथवा गावात शाळा आहे म्हणून कोणताही हेतू न ठेवता शिक्षण दिले जाते.मात्र पुढील शिक्षणाची वाटचाल ही परंपरेच्या आणि हीन व अज्ञानी मागास स्वरूपाच्या मानसिकतेमुळे मुली पुढील महाविद्यालयीन शिक्षणापासून कायम वंचित राहतात.

आदिवासी कोळी महादेव जमाती मधील लोकांचे व्यवसाय हे त्यांचा उदरनिर्वाह किंबहुना अस्तित्व टिकून ठेवण्यापुरते आर्थिक रित्या मर्यादित आहे.म्हणून सदरील जमातींमध्ये मुलींना मोफत शिक्षण घेण्याची सुविधा असली तरी आणि इतर ही शासकीय सुविधा असूनही त्यांना शिक्षणापासून वंचित राहावे लागते याचे कारण म्हणजे मुलींच्या पालकांची आर्थिक स्थिती ही बिकट असणे होय. मुलींचा जन्म म्हणजे हुंडा देणे व आयुष्यभर संबंधित नातेवाईकांचे गुलाम राहणे अशा प्रकारची समज वापरता आहे म्हणून मुळता मुलींना इतर किंबहुना शिक्षणावर पैसे खर्च करणे म्हणजे वायफळ खर्च समजला जातो.जर मुलींवर खर्च केला तर याचा कोणताच फायदा होणार नाही असे कोळी महादेव जमाती मधील लोकांची मानसिकता आहे. मुलीस महाविद्यालयीन शिक्षणाकरिता बाहेर गावी पाठविणे म्हणजे खूप पैसा खर्च करणे आणि सामाजिक रूढी परंपरेविरुद्ध कार्य करण्यासारखे आहे कोळी महादेव जमातीमध्ये जर कोणी मुलींच्या शिक्षणावर पैसा खर्च करीत असेल तर त्याच जमातीमधील इतर लोक मूर्ख समजतात आणि त्यास विरोध करतात त्यामुळे कोळी महादेव जमातीमधील मुलींना महाविद्यालय शिक्षणापासून वंचित राहावे लागते.

समाज माध्यमावर आदिवासी संस्कृतीचे प्रदर्शन करीत असतानाप्रमुख्याने आदिवासी स्त्रियांच्या अंग प्रदर्शनावर अधिक लक्ष केंद्रित करून तिला अवास्तव अर्धनग्नदाखवलेजाते.पाहणारे पुरुष श्रोते गण नेत्र सुखासाठीमरमर करतात. वास्तवताअर्धनग्नसमजल्या जाणाऱ्या आदिवासी स्त्रीचे स्वरूप आता बदललेले आहे तिला अंगभर कपडा मिळतो आहे. तिच्या संस्कृतीचे संवर्धन व्हावे याकरिता ती संस्कृतीच्या नियम मूल्यानुसार वावरते आणि आपल्या जमातीच्या संस्कृतीचा विकास

करते. परंतु लोकांच्या तना-मनात ती कायम अर्धनग्न आहे.कोळी महादेव अनुसूचित जमाती मधील स्त्रिया आपले परिपूर्ण अंग झाकेल असे वस्त्र परिधान करतातकिंबहुना करावे लागतात. इतर वस्त्र परिधान करण्याची मुभा त्यांना रुढी परंपरेने दिलेली नाही. तिन्ही ऋतुमध्ये तिची वेशभूषा कायम एकच असते. तिची ही घुसमटकोणाच्या लक्षात येत नाही. रूढी-परंपरांच्या निर्बंधामुळे सर्वकाही झाकून टाकले जाते. स्वतंत्र आणि सबलीकरणत्यांच्या नशिबी नाहीत.

16वर्ष धोक्याच नसून मातृत्वाचं प्रतीक आहे.परंतुमुलींच्या मनामध्ये असंख्य प्रश्न यादरम्यान उद्भवतात त्याचे निरसन होणेमानसशास्त्रीय दृष्ट्या अतिशय गरजेचे असते. परंतु वास्तवता जमातींमध्ये याच्या उलट घडते. मुलीला मासिक पाळी आली की तिला बाजूला बसवण्याची पद्धत आजही जमातीमध्ये रूढ आहे. ही बाब म्हणजे कुटुंबातील व्यक्तीने मुलीला काही दिवस वाळीत ठेवण्यासारखी आहे. मासिक पाळीच्या दरम्यानमुलीचा स्पर्शसुद्धा विटाळ समजला जातो. तिला घरांमध्ये काही ठिकाणी वावरणे वर्ज्यकेले जाते. तिला स्वयंपाक करण्यास मनाई केली जाते. कौटुंबिक व सार्वजनिक कार्यक्रमात सहभागी करून घेतले जात नाही.तिच्या आरोग्याची कसलीच दखल घेतली जात नाही. जर आरोग्य बिघडले तरभाहीरवसाअथवा भूत वा देव देवीतेचीकाळी माया समजली जाते.कुठलाच मानसिक आधार मुलीला मिळत नाही त्यामुळे येथे मानसिक खच्चीकरणहोते वतिच्या मध्ये मासिक पाळी विषयी गैरसमज पसरतात. इतरांच्या सांग वांग्याला ती बळी पडते. मासिक पाळीच्या वेळी एकच कपडा वारंवार धुऊन वापरण्याची जुनी पद्धतआजही कायम आहे.

समाज बदलाच्याप्रक्रियेतजमातीमधील महिलांनीइतरसमाजातीलरूढीप्रथांचीआवकआपल्या जमातीच्यारूढीपरंपरामध्येकेलीआहेत्यामुळेरुढीपरंपरेचजाळतगडझालंआहे.
त्याचाबोजामहिलासहखुशीने सोसत आहेत. जसेसौवासिनचमरणचांगलं, वड सावित्री चेवृत, उपवास करणे, नवस ठेवणे, गुरु भाऊ, मार्गशीर्षगुरुवार आणि इतरकाही. या अशा प्रथा मुळेमहिला महिलांमध्येअसमानता दिसून येते जसे की, विधवा महिलांना दुय्यम समजणे त्यांचे तोंड पाहणे म्हणजे अशुभ, विधवा महिलांच्या विवाहाला विरोध करणे, बाळातीन महिलेलाशिवाशिव करून देणे, गरोदर महिलेला धार्मिक कार्यक्रमा पासून वंचित ठेवणे, वंधत्व महिलेला तुच्छ समजणेहोय. या अशा वागण्यातून महिलांमधील खेकडा प्रवृत्ती आढळून येते. त्यांची ही प्रवृत्ती त्यांच्या अभीवृत्तीशी व दृष्टिकोनाशी निगडीत आहे.त्यामुळे जमातीमधील महिलांचे हितसाधायचेअसेल तर.संज्ञानात्मक, भावनात्मक आणि क्रियात्मकअभीवृत्तींचा एकमेकाविषयी असणारा सहसंबंध जाणून घेऊन, त्यामध्येपरिस्थितीजन्य तसेच सकारात्मक बदल करणेशक्य आहे.

जमातीमधील महिलांना आपल्या मुलांचे भवितव्य घडावे अशी सदिच्छा आहे. त्यानुसार त्या आपल्या मुलाबाळांच्या भवितव्यासाठी सदैव परिश्रम करीत असतात. परंतु हे करीत असतानामहिला मुलांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन रुजावा या च्या ऐवजी रूढविचार मुलांमध्ये रुजवतात. त्यामुळे मुलांच्या प्रगती मध्ये अडथळा निर्माण होतो. मागच्या पिढीकडून पुढच्या पिढीकडे अशा प्रकारचे रूढी परंपरेचे हस्तांतरण होत असल्याने जमातीची मागासलेपण जैसे थे आहे. ज्या रूढी परंपरा मध्ये काही तथ्य नाही त्यास अधिक महत्व देणे. आणि आपल्या संसाराची राख रांगोळी करून घेणे हे जमातीमधील महिलांचे वैशिष्ट्य आहे. भूत लागलं म्हणून परातीला पैसा चिटकून पाहणाऱ्या,

पैशाची देवावर उधळपट्टी करणाऱ्या,जास्त किमतीच्या कोंबड्या-बकऱ्या चीदेवाला आहुती देणाऱ्या,आश्रा/मुंजे/मसुबाजेऊघालणाऱ्या जमातीमधील महिलासंगणकीय युगातजगत नसून त्यांचं एक स्वतंत्रस्वरचितअसं आगळंवेगळं युग आहे. त्यामध्ये विज्ञानाला कसलेच स्थान दिले जात नाही.

कोळी महादेव अनुसूचितजमातींच्याऊसतोडमहिलांचेजीवन:

व्यष्टी क्रं) :1 .नाव बदलले आहे(

शकुंतलाचा जन्म एका गरीब कोळी महादेवआदिवासीजमातीच्या कुटुंबात झाला . शकुंतलाला एक मोठा व एक लहान भाऊ व लहान बहीण आहे .वडिलांना शेती नावापुरती होती . कुटुंबात आईच्या रोजमजुरीवर चालत असे .कारण वडिलांना दमा असल्याने ते काम करू शकत नव्हते .शकुंतलाची आई फार कष्टाळू व मन मिळावू असल्यामुळे तिला निरंतर काम मिळत असे . शकुंतलाची आई प्रत्येक दिवस मागे टाकत ,मुलांना लहानाचं मोठं करण्याकरिता ,आलेल्या परस्थितीला समर्थपणे तोंड देत होती .शकुंतलाचा मोठा भाऊ राम व शकुंतला आईसोबत मजुरीला जात असत .पुढे रामचं लग्न केलं व ऊसतोडीला पाठवल .शकुंतला शाळेमध्ये फार हुशार असल्यामुळे तिचे गुरुजी सदैव कौतुक करायचे .त्यामुळे शकुंतलाला शिक्षणामध्ये रस येत होता आणि ती शिक्षण घेऊन मोठे होण्याचे स्वप्न ही पाहू लागली .तेवढ्यात लग्नाकरिता स्थळ येऊ लागली .शकुंतलाच्या आई-वडिलांनापण शकुंतलाच लग्न करून रिकाम होण्याची घाई लागली होती .शकुंतलाने नुकतीच सातवी बोर्डाची परीक्षा दिली होती .गावामध्ये पुढील शिक्षणाची सुविधा नव्हती .पुढील शिक्षण घेण्याकरिता दुसऱ्या गावी पायी पाच-सहा कि.मी .जावे लागत असल्यामुळे शकुंतलाच्या वडिलांना मुलीने शिक्षणासाठी बाहेर गावी जाणे पसंद नव्हते .किंबहुना शकुंतला चे बाहेर जाणे धोक्याचे वाटत होते .त्यामुळे शकुंतलाचा विवाह एका ऊसतोडी करणाऱ्या मुलासोबत दोन दिवसात गेटकिन पद्धतीने उरकून टाकला .शकुंतलाला प्रश्न विचारला ,तुम्हाला लग्ना संदर्भात विचारलं होतं का ? तेव्हा शकुंतला मान खाली घालून शांतपणे म्हणाली “मला काही कळत नव्हतं तेव्हा“

शकुंतलाचा संसार अठराविश्व दारिद्रय व व्यसनाधीन कुटुंबात सुरू झाला .डोक्यावर सहा लोखंडी पत्र तर त्याला चार मेडीचा आधार व आजूबाजूला तुराट्याच कुंपण असं तिचं सात बाय सातचं घर .त्यामध्ये सासू-सासरे ननंद ,दीर ,जाऊ व शकुंतला जोडपं असे एकूण सात माणसं दाटीवाटीने राहत होते .शकुंतलाच्या सासु-सासÚ्यांनी ,मुलाचं लग्न ऊसतोडी करिता नवीन फुल कोयतं)जोडी (तयार करण्यासाठी केलं होतं .लग्नाच्या आधीच एका फुल कोयत्याची उचल घेतली होती .व लग्न आणि व्यसनात खर्चही केली होती .त्यामुळे शकुंतलाला उचलीचा पैसा पाहण्याकरिता सुद्धा मिळाला नव्हता .

हा सर्व प्रकार माहेरच्या लोकांना सांगण्याची व यातून मुक्त होण्याची तिची इच्छा होती . परंतु तिचं दुसरं मन सांगत होतं ,एकदा का मुलीचं लग्न आई-वडिलांनी केलं की त्यांची जबाबदारी संपली म्हणजे माहेरचे दार बंद जर माहेरला गेले तर लोक नावे ठेवतील व यामध्ये स्वतः बरोबर आई-वडिलांचे सुद्धा अब्रू लयाला जाईल .त्यामुळे आहे त्या परिस्थितीला सामोरे जाणे हा एकमेव मार्ग आहे .त्यामुळे शकुंतला ने माहेरी जाण्याचा विचार सोडून दिला आणि सक्षमपणे परिस्थितीवर मात करण्याचे ठरवले .मग जीव गेला तरी बेहत्तर !

शकुंतलाने आपल्या पतीसह पहिल्या वर्षी ऊस तोडणी करिता कर्नाटक गाठले .शकुंतलाची दिवसाची सुरुवात पहाटे चार वाजल्या पासून होत असे .त्यामध्ये घरगुती कामे करून उसाच्या फडात इतर महिलांबरोबर जावे लागत असे व दिवसभर पती बरोबर ऊस तोडून बांधणे व गाडीत भरणे तसेच रात्री स्वयंपाक आणि नवऱ्याची वासना पूर्ण करणे जर गाडी रात्री आली तर भरणे .हा तिचा दिनक्रम असे .मात्र यामध्ये तिला पती व इतर लोकांबरोबर ऊस तोडताना खुप त्रास होत असे तसेच तिला ऊस भरतानां ,तिच्या वजनाच्या दुप्पट वजनाच्या मोळया डोक्यावरून वाहने असाह्य होत असे ,तिची उंची कमी असल्यामुळे तिला तीव्र व उंच फळीवर दोन पावले अधिक टाकावे लागत असे .विश्रांती घेण्याकरिता तिला मुभा नव्हती .शकुंतलाला महिने गेले होते .त्यामुळे तिला एका जिवा बरोबर दोन जीवन सांभाळावी लागत होती .परंतु या ऊसतोडीच्या धंद्यात असं कोणतंही कारण चालत नाही .सर्वांना धंदा प्यारा असतो .कामामध्ये कमी-जास्त पण चालत नाही .सर्वांनी सारखे काम करणे हा अलिखित नियम असतो .किंबहुना हंगामी काळात ऊसतोड कामगार मुकादमाचे गुलाम असतात .शकुंतलाला एक-एक दिवस साला प्रमाणे वाटत होता .याबरोबरच नवरा दररोज दारू ढोसून तिला मारहाण करीत असे व लोकांसोबत वाद घालत असे .त्यामुळे लोक ही शकुंतलाला मदत करू पाहत नव्हते .अशा स्थितीमध्ये पोटाला मुलगा यावा म्हणून ती देवाचे उपवास ही करत होती .या उपवासामध्ये तिला भाकरी शिवाय इतर काही खायला मिळत नव्हते . आणि नवरा लक्ष देत नव्हता .यामुळे सततच्या उपासमारीमुळे तिचं दिवसेंदिवस वजन घटत होतं . तिला पोषण आहाराची व योग्य औषधोपचाराची नितांत आवश्यकता होती .परंतु आदिवासी असल्याने तिचा व तिच्या नवऱ्याचा आणि इतर टोळीमधील लोकांचा भूत ,प्रेत ,काळी जादू , पांढरी जादू यावर अफाट विश्वास होता .शकुंतला आजारी पडली तर भूत वा काळया जादूचा प्रभाव असल्याचे सर्वजण समजत होती .त्यामुळे ती कायम औषधोपचारा पासून वंचित राहिली आणि याचा दुष्परिणाम हा तिच्या गर्भावर होऊन, गर्भपात झाला .गर्भ मुलीचा असल्याने कुणालाच काही वाटले नाही .उलट काहींनी बरे झाल्याचा अनंद व्यक्त केला .तर मुकादमाने हा सर्व प्रकार जादूटोण्याचा असल्याचे सांगून शकुंतलाला परत दोन दिवसांनी कामावर लागण्याचे आदेश दिले .या

हंगामात साखर कारखाना साडेपाच महिने चालला .शकुंतला गावी आली तेव्हा तिच्या शरीरीरांच चिपाड झाल होतं.

गावाकडे आल्यास शकुंतलाला मजुरी शिवाय पर्याय नव्हता .तिच्या नशिबी विश्रांती घेणे हा गुन्हा होता .सलग दहा ते बारा वर्ष ऊस तोडणी करून केवळ ननंदचे लग्न व आदिवासी विभागातून मिळालेल्या घरकुल योजनेच्या आधारावर एका खोलीचं घर बांधलं होतं या व्यतिरिक्त कुठलीच आर्थिक गुंतवणूक केली नव्हती .सर्व काही व्यसनांमध्ये खर्च झालं होतं .शकुंतला नवÚ्याच्या व्यसनामुळे व त्याच्या वागण्यामुळे कंटाळून गेली होती .शकुंतलाने तिची आर्थिक परिस्थिती चांगली नसल्याने तिने तिचे दोन मुलं व एक मुलगी आई-वडीलांकडे सांभाळ करण्यासाठी पाठवली होती . त्यामुळे मूलबाळं शिक्षण घेऊ शकत होते .नंतर शकूंतलाने आई-वडिल व भावाच्या आश्रयाला जाण्याचं ठरवले .नवÚ्याचा फार विरोध होता .परंतु न डगमगता तिने हा निर्णय घेतला आणि आई-वडिलांकडे आली.

आई-वडील व भावांच्या दबावामुळे शकुंतलाचा नवरा तिला मारहाण करीत नसे तसेच मुकदम ही बदलल्यामुळे उचल घेण्याकरिता व खर्च करण्याकरिता शकुंतलाला अधिकार मिळाल्याने ती उचलीचा पैसा मुलांच्या शिक्षणावर ,घरखर्च व बचत गटांमध्ये गुंतवणूक म्हणून खर्च करू लागली .भ्रष्ट प्रशासन व एजंटमुळे तिला तिच्या मुलाचे जातीचे प्रमाणपत्र काढण्यासाठी तब्बल 10 ते 15हजार रुपये मोजावे लागले .त्याकरीता तिला पाच महिणे ऊस तोडवा लागला .तसेच पुढे एकदाच दोन वर्षाची उचल उचलून ,तिन राहण्यासाठी डोंगाराच्या पायथ्याशी दोन गुंठा जागा घेतली .नवÚयाची दारू ही सुटली त्यामुळे 20वर्षा नंतर तिच्या कुटुंबाची परिस्थिती हळूहळू सुधारत आहे .मोठा मुलगा आदिवासी वस्तीगृहात प्रवेश मिळाल्यामुळे ,बीएसडब्ल्यू पदवीचे शिक्षण घेत आहे .मुलीने दहावीची परीक्षा दिली आहे .आणि लहान मुलगा मागासवर्गीय आश्रम शाळेत आठव्या वर्गात प्रवेशित आहे. मुलांची शैक्षणिक प्रगती पाहून शकुंतलाच्या चेहÚ्यावर समाधान दिसून येत आहे .परंतु तब्बल वीस वर्ष ऊस तोडणी केल्यामुळे शकूंतलाला मुळव्याध ,हात ,पाय गुडघे ,कंबर दुखणे व सतत ताप असलेल्या जीवघेणे आजार जडले आहेत .कर्नाटक राज्यात जास्तीत जास्त वेळा ऊस तोडल्यामुळे तिला चांगली कन्नड भाषा येत आहे .तिचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन सकारात्मक आहे .सद्य शकुंतलाला मुलीचे लग्न करण्याची घाई लागली आहे .कारण दरवर्षी ऊसतोडीला जावे लागत असल्यामुळे मुलीचा सांभाळ करणे शक्य होत नाही .तसेच वडील मरण पावल्यामुळे व आईला रोजमजुरीला जावे लागत असल्याने ,मुलीकडे लक्ष देण्यासाठी कोणी नसल्यामुळे तसेच बाहेरगावी मुलीला पाठवण्याचं धाडस ती व तिचा नवरा करत नाहीत .मुलगी

फार हुशार आहे .ती ही तिच्या आईप्रमाणे शिक्षण घेऊन मोठे होण्याचे स्वप्न पहात आहे .परंतु तिच ही शकुंतला सारखं लग्न होतं की काय ?याची भीती वाटत आहे.

बीड जिल्ह्यात गावागावात शकुंतला सारखे जीवन जगणाऱ्या माऊली भेटतात .त्यांच्या समस्यांचं वास्तव भयवह आहे .या अनुषंगानेच समाजातील महिलांच्या स्थितीचा आढावा घेतला असता असे लक्षात येते की ,महिलांच्या स्थितीच्या अनुषंगाने 145देशाच्या यादीमध्ये भारताचे स्थान 108वर आहे .तर भारतातील बालविवाहाचे प्रमाण हे 47टक्के आहे .तर महाराष्ट्रात 36टक्के आहे 15 .ते 19वर्षातील मातांचे प्रमाण दहा टक्के आहे .तसेच युनिसेफच्या अहवालानुसार जगातल्या अर्भक मृत्यूचा दर 20पेक्षा कमी वयात गर्भवती होणाÚया मातांमध्ये 50टक्यापेक्षा ही जास्त आहे .जर जगभर असेच राहिले तर दरवर्षी 14.2दशलक्ष बालविवाह एका वर्षाला म्हणजेच 39हजार बालविवाह दररोज होतील .तसेच संयुक्त राष्ट्राच्या अंमली पदार्थ आणि गुन्हेगारी कार्यालयाने प्रसिद्ध केलेल्या आकडेवारीनुसार ,जगभरामध्ये दररोज सरासरी 137महिलांची हत्या त्यांच्या जोडीदार अथवा कुटुंबातील व्यक्ती कडून केली जाते .तसेच जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार ,जगातील तीन पैकी एक महिलेवर शारीरिक किंवा लैंगिक अत्याचार होतो .जगात हे प्रमाण 35टक्के आहे .तर जगात 38टक्के महिलांची खुन हे त्यांच्या पतींनी केले आहेत .तर भारतात 37.7टक्के महिलांवर हिंसाचार झाला आहे.भारतात दर 78मिनिटांनी एक हुंडाबळी जातो .तर 59मिनिटांनी एक महिलेवर लैंगिक अत्याचार होतो .तसेच 34मिनिटांनी एका महिलेवर बलात्कार होतो .तर 12मिनिटांनी एक महिलेवर शारीरिक अत्याचार होतो .तसेच तीन महिलांपैकी एका महिलेस हुंड्यासाठी शारीरिक व मानसिक छळ सहन करावा लागतो .तर आरोग्याच्या दृष्टिकोनातून पाहिले तर भारतात 67टक्के महिलांची प्रसूती सुईणींकडून होतात .दहा ते अकरा महिलांपैकी एक महिला मधुमेह आजाराने ग्रस्त आहे .तसेच भारतातील 12टक्के महिलांना स्तनाचा कर्करोग होण्याचा धोका आहे .तसेच जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार , भारतात पाच महिला पैकी एक महिला मानसिक आजाराला बळी पडते .तर भारतात कुपोषित महिलांची प्रमाण जवळपास 57टक्के आहे .आणि भारतातील ग्रामीण क्षेत्रात 67टक्के कुटुंबात चुलीवर स्वयंपाक केला जातो.त्यामुळे चुलीतून निघणाऱ्या धुराचा महिलांच्या अरोग्यावर विपरीत परिणाम होत आहे.

महिलांच्या समस्या सोडविण्याकरिता व महिलांना सक्षम बनवण्यासाठी केंद्र व राज्य शासन तसेच स्वयंसेवी संस्था क्रियाशील आहेत .केंद्र शासनाने पहिले राष्ट्रीय महिला सक्षमीकरण धोरण 2001,मध्ये आणले तर दुसÚ्या राष्ट्रीय महिला धोरण 2016,चा मसुदा जाहीर केला आहे . तसेच महाराष्ट्र शासनाने पहिले महिला धोरण 1994,मध्ये आणले तर दुसऱ्या महिला धोरणाचा

मसुदा 1998,मध्ये तयार केला होता .परंतु सत्ता परिवर्तनामुळे सदरील धोरण अंमलात आले नाही . पुढे 2001मध्ये तिसरे महिला धोरण जाहीर केले व 2014पासून चैथे महिला धोरण राबविली जात आहे .शासकीय धोरणां बरोबरच योजना ,कार्यक्रम उपक्रम व कायद्याची निर्मिती करून , प्रशासनाद्वारे त्याची अंमलबजावणी होत असल्यामुळे महिला सक्षमीकरणाचे स्वप्न साकार होत असल्याचे आढळते .परंतु परिवर्तनाची वा बदलाची गती मंद आहे तीला गती देण्याकरीता अनेक आव्हाने समोर जाणे आवश्यक आहे.

सारांश:

1. कोळी महादेव अनुसूचितजमातींच्या महिलांवर रुढी-परंपरा व अंधश्रद्धांचा प्रभाव असल्याने , महिला उपवास ,व्रत ,नवस करतात .त्यामुळे त्यांची सतत उपासमार होते .व महिला कुपोषित होतात.
2. कोळी महादेव अनुसूचित जमातींच्याऊसतोड महिलांना पुरुषाबरोबर ऊसतोडीचे अवजड काम करून घरगुती कामही करावे लागते .म्हणजेच अतिकाम ,झोप कमी ,आरोग्याकडे दुर्लक्ष व वेळेवर औषधोपचार घेत नसल्यामुळे महिलांना जीवघेणे आजार होतात.
3. कोळी महादेव अनुसूचितजमातींच्याऊसतोड महिलांचे पती व्यसनाधीन व वर्चस्व दाखवित असल्यामुळे महिला कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडतात .तसेच आर्थिक गुंतवणूक करण्यास असफल होतात.
4. कोळी महादेव अनुसूचितजमाती मध्येमुलांकडील लोक नवीन कोयतं)जोडी (तयार करण्यासाठी तर मुलीकडील लोक जबाबदारीतून मुक्त होण्याकरिता मुला ,मुलीचा विवाह किंबहुना बालविवाह करतात .त्यामुळे मुला-मुलींचे शैक्षणिक नुकसान होतेच होते त्याबरोबर मुलीस कमी वयात गर्भधारणा व मुल झाल्याने तिच्या शरीराची झीज होते.

संदर्भ:

1. चुंचे महादेव (2017)'अनुसूचित जमाती विषयी घटनात्मक तरतुदी व अधिनियम',सम्यकता प्रकाशन, धुळेपृ.55

* * *

मुंडन प्रथा सांस्कृतिक परिवर्तनाचा इतिहास

डॉ. मोहन मिसाळ
इतिहास विभाग प्रमुख
कै. रमेश वरपूडकर महाविद्यालय,
सोनपेठ जि. परभणी

भारतीय संस्कृतीमध्ये वेगवेगळे सण-उत्सव, प्रथा, परंपरा, रूढी इ. ची प्रचंड रेलचेल आहे. या प्रथा-परंपरा विशिष्ट कारणामुळे निर्माण होतात. त्यानंतर त्या रुढीचे रूप स्वीकारतात. एकदा रूढी रूढ झाली की लोक चिकित्सा न करता त्याचे पालन करतात. या रूढी का निर्माण झाल्या? याची कारणमीमांसा प्रस्तुत लेखात करण्यात आली आहे. प्रस्तुत लेखात केवळ मुंडण प्रथेवरच प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे

1. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये मुंडन प्रथेची वैशिष्ट्ये यावर चर्चा करणे
2. मुंडन प्रथेचे मूळ स्वरूप स्पष्ट करणे
3. मुंडण प्रथेचे समाजावर झालेले परिणाम अभ्यासणे

मुंडन करणे याचा अर्थ डोक्यावरील सर्व केस काढून टाकणे होय. मुंडन करण्याची ही प्रथा बुद्धपूर्व काळापासून चालत आल्याचे दिसते. जैन धर्मीयांमध्ये जैन मुनी होताना डोक्यावरील एक एक केस उपटले जातात त्यावेळेस एकही अश्रूचा थेंब बाहेर पडता कामा नये, असा दंडक असतो. याला केसलोचन विधी असे म्हणतात. वैदिक धर्मामध्ये मुलगा पाच वर्षांचा झाल्यानंतर त्यास गुरुकुलमध्ये घालण्यापूर्वी त्याचे मुंडण केले जाई. डोक्यावर सहा केस ठेवले जात असे. या प्रथेला उपनयन संस्कार अथवा मुंज करणे असे म्हटले जात असे. हा संस्कार झाल्यानंतरच मुलगा 'द्विज' म्हणजे दोनदा जन्मलेला असे म्हटले जात असे. बौद्ध कालखंडात उपासकास भिक्कू बनण्यासाठी (पब्जा) पुढील प्रमाणे विधी असे. विनय पिटकांमध्ये पबजा घेताना पुढील विधी केला जात असे. "इच्छुक पुरुषांच्या दाढी-मिशा काढाव्यात, मुंडन करून काषाय वस्त्र परिधान करावे. उपरणे एका खांद्यावर द्यावे. भिक्कुच्या पाया पडावे. हात जोडून त्रिशरण म्हणावे"

अशा प्रकारे उपासकाचे रूपांतर बौद्ध भिक्खू मध्ये होत असे. मुंडन करण्याची प्रथा ही बुद्धपूर्व काळातही अस्तित्वात होती. या प्रथेला गौतम बुद्धाने सुनिश्चित स्वरूप दिले. परिणामी पुढील काळात काषाय वस्त्रे (चीवर)आणि मुंदन ही भिक्कुंची महत्वाची बाह्य लक्षण ठरले. या लक्षणांवरून बौद्ध भिखु चटकन ओळखता येत असे. आजही हीच प्रथा सुरू असल्याचे दिसते. मुंडण केलेल्या या भिक्खूंना 'मुंड' वा 'मुंडक' म्हणून संबोधले जाई. बौद्ध धम्माचा वाढता प्रभाव जनसमाजावर, राज्यावर आणि भारताबाहेरही पडण्यास सुरुवात झाली. बौद्ध भिख्खू हा संयमी, शांत, मृदुभाषीक, सदाचारी, सत्यवचनी अहिंसेचे पालन करणारा आणि समाजाला धम्माच्या मार्गावर घेऊन जाणार होता. यामुळे बौद्ध धम्माचा प्रचार आणि प्रसार मोठ्या प्रमाणावर झाला. परिणामी वैदिक समाजापासून लोक दूर जाऊ लागली. यातून वैदिकांनी मध्ये बौद्ध धम्माच्या बाबतीत तिरस्कार निर्माण झाला. त्यातूनच 'मुंड' या शब्दाचे रुपांतर त्यांनी 'क' हा प्रत्यय लावून 'मुंडक' असा तिरस्कारयुक्त केले. बहुजन समाजामध्ये या श्रमनाना जो मान-सन्मान मिळत होता त्याचा तिरस्कार वैदिकांनी केला.

'मुंड' शब्दाचे बदलते स्वरूप

'मुंड' या शब्दाचे मूळ हे संस्कृत नसून प्राकृत आहे. कृ. पा. कुलकर्णी व्युत्पत्ती कोशात 'मुंड (णे)' या नोंदीत म्हणतात, "मुंड हे उत्तर कालीन संस्कृतीकरण आहे, मूळ शब्द हा प्राकृत आहे". यावरून स्पष्ट होते की,

मुंडन करण्याची व शेंडी न राखण्याची मूळ प्रथा ही श्रमानांची (बौद्ध भिक्खुची) होती. पुढे मुंड ह्या शब्दाचे विविध रूपे आपणास पहावयास मिळतात. मुंडन केलेला श्रमण हा बहुजन समाजासाठी आदरार्थी असे. बौद्ध भिक्खूंचे ज्ञान, बुद्धी याला पर्याय म्हणून मस्तक हा सर्वसामान्य लोकांचा आदर युक्त असे. मुंड व मुंडक शब्दाऐवजी आता मस्तक हा शब्द निर्माण झाला व तो कोणत्याही सामान्य व्यक्तीच्या डोक्यालाही लागू झाला. श्रमण परंपरेतील मुंडला पुढे मुंडी व मुंडके असे शब्दाचे स्वरूप प्राप्त झाले. विवाह प्रसंगी, सन्मान करण्यासाठी डोक्याला गुंडाळण्यात येणाऱ्या फेट्याला 'मुंडासे' हे नामाभिमान प्राप्त झाले. नवरा नवरीला बांधावयाच्या 'मुंडावळया' ही या शब्दापासून तयार झाल्या. याशिवाय मुंड्या मुरगाळणे, मुंडके उडविणे इत्यादी शब्दप्रयोगही सुरू झाले. एवढेच नव्हे तर कित्येकांनी 'मुंड' या शब्दावरून आडनाव स्वीकारले उदा. मुंडे, मुंढे इ.

बिहारमधील मुंडा नावाची आदिवासी जमात राहते. इ.स. १८९९- १९०० या काळात बिरसा मुंडा यांनी ब्रिटिशांविरुद्ध फार मोठे बंड पुकारले होते. मुंडा शब्दही मुंड पासूनच बनलेला आहे. पंजाब मध्ये मुलाला मुंडा व मुलीला कुडी म्हणून संबोधतात. यावरून आपणास विविध समाजात मुंड शब्दापासून इतर पर्यायवाचक शब्द निर्माण झाल्याचे स्पष्ट होते.

बौद्ध धम्माचा वाढता प्रभाव

तथागत गौतम बुद्धांनी इ.स. पूर्व सहाव्या शतकात सर्वांना बौद्ध धम्म दिला. या धम्माचा प्रसार सातत्याने त्यांनी 42 वर्षे केला. सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्म भारताबाहेर अफगाणिस्तान, श्रीलंका इ. देशात नेला. बौद्ध धम्माचे करोडो अनुयायी निर्माण झाले. असंख्य लेण्या, ८४००० स्तूप, बुद्धविहारे यांच्यातून हा धम्म आजही आपणास टिकून असल्याचे दिसते.

बौद्ध धम्माच्या ऱ्हासासाठी वैदिकांचे प्रयत्न

बौद्ध धम्माचा वाढता प्रभाव पाहून वैदिकांचे धाबे दणाणले. वैदिकांची पीछेहाट होण्यास सुरुवात झाली. यातून मार्ग काढण्यासाठी त्यांनी बौद्ध धर्माची बदनामी करणे, त्यांच्या विचारांचे विकृतीकरण करणे इ. मार्ग अवलंबिले. मुंडक उपनिषद हा त्यांचे जिवंत उदाहरण आहे. मुंडक उपनिषदात वेद आणि यज्ञ यांना अत्यंत गौण स्थान देण्यात आले होते. वैदिकांचे हे मूलभूत विचार नाकारण्याचे काम या उपनिषदांनी केले. या उपनिषदाचे मूळ स्वरूप अवैदिक श्रमण परंपरेचा मूळ भाग होते. असे असले तरी वैदिकांनी नंतरच्या काळात या ग्रंथाचे वैदिकीकरण केले. व त्याला उपनिषदाच्या श्रेणी बसविले. बौद्ध धम्माच्या वाढत्या प्रभावामुळे वैदिकांच्या यज्ञा-यागाला कोणी विचारत नव्हते. यामुळे त्यांच्या पोटापाण्याचा प्रश्न निर्माण झाला. अशा वेळेस त्यांनी बौद्ध धर्म स्वीकारला. परंतु आपले मूळ स्वरूप ब्राह्मण मात्र तसेच ठेवले. यासाठी भिक्खू प्रमाणे त्यांनी मुंडन केले परंतु डोक्यावर 5 केस मात्र आपली वेगळी ओळख म्हणून ठेवले. अशा रीतीने शेंडी ठेवण्याची प्रथा निर्माण झाले. पुढे बौद्ध धम्माचे जेव्हा पिछेहाट झाली तेव्हा वैदिकांनी पुन्हा वैदिक कर्मकांडे करून पुरोहित बनले. पण आपला भिक्षुकीचा व्यवसाय सोडला नाही. भिक्षा मागणे म्हणजे भीक मागणे नव्हे. बौद्ध भिक्खू चारिका करीत, पिंडपात करीत असत. त्याला भिक्षा म्हटले जात असे. वैदिकांनीही हाच पर्याय निवडल्याने ते पुरोहिता पासून भिक्षुक झाल्याचे दिसते.

बौद्धांचे शिरकान

सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्माचा प्रसार आणि प्रचार संपूर्ण भारत व भारताबाहेरील श्रीलंका, नेपाळ, अफगाणिस्तान इ. देशात केला होता. यामुळे वैदिकांच्या पोटापाण्याचा प्रश्न निर्माण झाला होता म्हणून अशोकाचा नातू बृहद्रथ याचा कपटाने खून करून पुष्यमित्र शुंग हा सत्ताधीश बनला. त्याने अनेक बौद्ध भिख्खुंची हत्या करण्यास सुरुवात केली. आपल्या जिवाच्या भीतीने कित्येक भिख्खू चीन व शेजारील देशात पळून गेले. येथेही त्यांनी बौद्ध धम्म वाढविला. यानंतर शंकराचार्यांच्या आदेशान्वये बंगालचा राजा शशांकनेही बौद्ध भिक्खूची हत्या सत्र अवलंबिले. बौद्ध भिक्खूंच्या एका डोळयास 500 सूवर्ण मोहरा देण्याचे

त्याचे आदेश काढल्याने लाखो भिख्खुंची कत्तल करण्यात आली. याचा प्रभाव शिल्पकले वरही पडलेला दिसतो. अंबाजोगाई येथील बाराखाम्बी मंदिराच्या उत्खननात अनेक मूर्ती सापडल्या. यामध्ये शंकराच्या गळयात नरमुंडयाची माळ दिसते. शिवाय कापालिक शिवाच्या हातातही नरमुंड दिसते. कालीच्या गळयातही नरमुंडाची माळ दिसते. येथील देवी-देवतांच्या हातात आयुधे आहेत. यावरूनही आपणास बौद्ध भिक्खूंच्या शील कानाचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो.

सामाजिक जीवनावर प्रभाव

मुंडण प्रथेचा सामाजिक जीवनावरही प्रचंड प्रभाव पडलेला दिसतो. जवळच्या नातेवाईकांचा मृत्यू झाल्यास आसक्तीपासून तात्पुरते दूर जाण्यासाठी मुंडन करण्याची प्रथा सुरू झाली. हा बौद्ध धर्माचा प्रभाव होता. वैदिक धर्मामध्ये स्त्रिया विधवा झाल्यास तिचे मुंडण करण्याची प्रथा सुरू झाली. तिला पांढरे वस्त्र देण्यात आले, तिचे तोंड पाहणे अशुभ मानण्यात आल. बौद्ध धम्मात मुंडण आणि पांढरे वस्त्र शुभ मानले जाते. परंतु वैदिकांनी बौद्ध धर्माला विरोध म्हणून या प्रथा सुरू केल्या. पुढे महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी या केशवपन विरुद्ध मोहिम उघडली. न्हाव्याचा संपही घडवून आणला होता. गोव्यातील बोडकोदेव म्हणून पुजल्या जाणाऱ्या देवतेला तथागत असल्याचे डी.डी. कोसाबी यांनी सिद्ध केले आहे. मुंडन केल्यामुळे बुद्धाला बोडका असे तिरस्कारयुक्त शब्द वैदिकांनी निर्माण केले. त्यातून बोडक्या माणसाचे दर्शन घेणे अशुभ मानले. शुभ कार्यात डोक्यावर टोपी घालणे बंधनकारक ठरविले. अशा प्रकारच्या रूढी प्रथा निर्माण झाल्या. यातूनच आपली खरी सांस्कृतीक जडणघडण समजण्यास मदत होते.

निष्कर्ष

1. मुंडन हे बौद्ध भिख्खुंशी संबंधित आहे.
2. मुंडण परंपरेमुळे सामाजिक जडणघडण समजते.
3. वैदिकांनी मुंडण परंपरेला विरोध करून इतर रूढी परंपरा निर्माण केल्या.

संदर्भग्रंथ

1. डॉ. साळुंखे आ. ह., सर्वोत्तम भूमिपुत्र गौतम बुद्ध, पुनर्मुद्रण आवृत्ती डिसेंबर 2011, लोकायत प्रकाशन सातारा, पृ. 491
2. कित्ता पृ. 492
3. प्रत्यक्ष उत्खनन स्थळास भेट
4. डॉ. साळुंखे आ. ह., कित्ता पृ. ४९४

* * *

"औरंगाबाद जिल्हयातील दारिद्रय निर्मुलनात राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (NRLM) च्या भुमिकेचा मुल्यांकनात्मक अभ्यास"

डॉ. नझीर ज. शेख.
संशोधन मार्गदर्शक
मानवलोक समाजकार्य महाविद्यालय,
अंबाजोगाई जि.बीड

अनिल पिराजी कांबळे.
संशोधक विद्यार्थी

केंद्र शासनाच्या ग्रामविकास विभागाने गरिबांचे दारिद्रय कमी करुन त्याचे जीवनमान उंचावण्यासाठी 1978 मध्ये प्रथम एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाची (IRDP) अंमलबजावणी केली. कालांतराने DWCRA डॉक्रा, सिट्रा, ट्रायसेम तसेच गंगा कल्याण योजना यासारख्या उपक्रमांचा समावेश करण्यात आला. त्यानंतर दारिद्रय निर्मुलनासाठी योजनेत सुधारणा करुन 1999 मध्ये कौशल्यवृध्दी, पतकर्ज व अर्थसहाय्याच्या आधारावर सुवर्ण जयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजना सुरु करण्यात आली. या योजनेची अंमलबजावणी करताना सर्व गरीब कुटूंबांना सहभागी करुन घेतले नव्हते.

गरीबाचे स्वयंसहाय्यता गटांची स्थापनेनंतर त्यांची क्षमतावृध्दी, गटबांधणी, योग्य प्रमाणात पतपुरवठा, उत्पादनासाठी योग्य बाजारपेठ, विपणनासाइी पायाभुत सुविधा निर्माण करण्यासाठी बराच वाव असल्याचे केंद्र शासनाच्या निदर्शनास आल्यामुळे गरीबीचे निर्मुलन करण्यासाठी नविन धोरण निश्चित करण्यासाठी प्राध्यापक आर. राधाकृष्ण समितीची स्थापना केली. या समितीच्या शिफारशी विचारात घेऊन सन 2011 मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (National Rural Livelihood Mission) सुरु करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या अभियानात गरीबांच्या स्वयंसहाय्यता गटाचे संघटन करुन त्याव्दारे स्वयंरोजगार मिळविणे हा मुलभूत घटक मानण्यात आला आहे. गरीबांच्या संस्था आणि संघाच्या उत्पादन वाढीसाठी उच्च दर्जाच्या आधारभुत सेवा पुरविणे, बाजारपेठांची जोडणी करणे तसेच जोखीम व्यवस्थापन करणे या बाबी सुध्दा अंतर्भुत आहेत.

स्वयं रोजगारीचे आरोग्य व आहाराच्या संदर्भात सुध्दा विचार या अभियानात करण्यात आला असून त्याची सामाजिक सुरक्षा विमा किंवा तत्सम पर्यायाचा विचार करण्यात आलेला आहे. राज्यस्तरापासुन जिल्हा, तालुका व गावस्तरापर्यंत दारिद्रय निर्मुलनासाठी स्वतंत्र व व्यावसायिक मनुष्य बळ निर्माण करण्याची तरतुद या योजनेत केलेली असल्याने दारिद्रय निर्मुलनाचे उद्दिष्ट साध्य करता येईल असे अपेक्षित आहे.

दिनांक 18 जुलौ 2011 शासन निर्णयाव्दारे महाराष्ट्र राज्याने दारिद्रय निर्मुलनासाठी केंद्र पुरस्कृत राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची अंमलबजावणी करण्याचा निर्णय घेतला आहे. यामध्ये राज्यातील पहिल्या टप्प्यात ठाणे, रत्नागिरी, सोलापूर, नंदुरबार, जालना, उस्मानाबाद, यवतमाळ, वर्धा, गोंदिया व गडचिरोली अशा दहा जिल्हयातील 36 तालुक्यांमध्ये इंटेन्सिव्ह अभियान राबविण्यात येत आहे. या पहिल्या इंटेन्सिव्ह टप्यासोबतच राज्यातील 33 जिल्हयातील 315 तालुक्यांमधील एका जिल्हा परिषद गटामध्ये सेमी इंटेन्सिव्ह पध्दतीने व उर्वरित भागात नॉन इंटेन्सिव्ह पध्दतीने अभियानाची अंमलबजावणी करण्यात येणार आहे. (शासन परिपत्रक क्रमांक एनआरएलएम–2011 प्र.क्र.196 योजना–3 दिनांक 18 जुले 2011).

भारतात गरीबी मोजण्याचे परिमाण मानवी विकास निर्देशांकाच्या उदयानंतर बदलले असून जी नागरी व्यक्ती 2100 कॅलरीज प्रतिदिन पोषण आहार प्राप्त करु शकत नाही आणि जी ग्रामीण व्यक्ती 2400 कॅलरीज पोषण आहार प्रतिदिन प्राप्त करु शकत नाही अशी परिस्थिती म्हणजे गरीबी होय.

गरीबीमुळे कमी उत्पन्न, राहण्याचे आणि शिक्षणाचे अप्रगत स्वरुप, कौशल्यांचा अभाव याचे दृष्ट चक्र सुरुच राहते. यामुळे क्रयशक्तीचा अभाव पहायला मिळतो. डॉ.दांडेकर आणि रथ यांनी एखाद्या व्यक्तीला जीवन जगण्यासाठी दैनिक 2250 उष्मांक अन्नधान्यातून मिळाल्या पाहिजेत तरच ती व्यक्ती स्वस्थ समजली जाते. अन्यथा ती व्यक्ती दरिद्री समजावी असे म्हटले आहे. ओरीसा, बिहार, मध्यप्रदेश, राजस्थान, उत्तरप्रदेश या राज्यामध्ये दारिद्रयांचे प्रमाण जास्त असल्याने त्यांना बिमारु राज्येही म्हणतात. भारतातील दारिद्रय हे सामाजिक संरचना, रुढी, परंपरा, अज्ञान, जाती व्यवस्था, बेकारी, व्यक्तीगत वाईट सवयी, अकार्यक्षमता, पारंपारिक व्यवसाय, उत्पन्नाचे असमान वितरण आणि वाढत्या लोकसंख्येचे फलीत आहे.

दारिद्रय निर्मुलनासाठी आतापर्यंत 4 वीस कलमी कार्यक्रम (गरीबी हटाओ) आणि अकरा पंचवार्षिक योजना खर्ची पडल्या आहेत. (शहापूरकर : 2013). दारिद्रये ही संकल्पना लोकांच्या जीवनमनावर अवलंबून असते. जे लोक आपल्या दैनंदिन जीवनात जीवनमानाची किमान पातळी गाठू शकत नाहीत त्यांना दारिद्री किंवा गरीब म्हणून संबोधले जाते. परंतू जीवनमानाची पातळी कोणती व त्या किमान पातळीवर जीवन जगण्यासाठी दरडोई किती उत्पन्नाची आवश्यकता असे या संबंधी अर्थशास्त्रज्ञात एकमत आढळून येत नाही. प्रा.बी.एस.मिन्हास यांनी सन 1956–57 आणि 1967–68 या काळातील ग्रामीण दारिद्रयाविषयी मौलिक संशोधन केले आहे. किमान जीवनमानासाठी दरवर्षी दरडोई 240 रुपये इतका खर्च आवश्यक असल्याचे त्यांचे मत होते. त्यामध्ये घट होत जाऊन सन 1967–68 मध्ये दारिद्रय रेषेखालील लोकांचे प्रमाण 50.60 टक्क्यापर्यंत खाली उतरले. पी.डी.ओझा यांनी दारिद्रय रेषा ठरविताना शहरी भागात प्रतिदिन प्रति व्यक्तीमागे 432 ग्राम व ग्रामीण भागात प्रतिदिन प्रतिव्यक्ती 518 ग्राम इतकी धान्याची गरज असते. असा निकष लावला होता. त्यांच्या मते, वरिलप्रमाणे अन्नधान्य मिळवू न शकणा–या व्यक्ती दारिद्रय रेषेखाली येतात. या निकषानुसार 1960–61 मध्ये ते 1968–69या कालावधीकरीता भारतातील दारिद्रयाचा अभ्यास केला होता.

दारिद्रय रेषा निश्चित करत असताना ग्रामीण भागात दरडोई दरवर्षी कमान 15 रुपये आवश्यक खर्च मानला होता. त्यांच्या मते हा किमान उपभोग खर्च करु न शकणा–या व्यक्ती दारिद्रय रेषेखाली मोडत होत्या. दारिद्रय रेषा ठरविताना सहाव्या नियोजन आयोगानी ग्रामीण भागात प्रतिदिन प्रतिव्यक्ती 2400 उष्मांकांचे अन्न मिळणे व शहरी भागात 2100 उष्मांकाचे अन्न मिळणे आवश्यक असल्याचे ठरविले. यापेक्षा कमी उष्माकांचे अन्ना मिळविणा–या व्यक्तिचा समावेश दारिद्रय रेषेखालील व्यक्तींमध्ये केला होता. उत्पन्नाच्या आधारे दारिद्रय रेषा ठरविताना या आयोगाने ग्रामीण भागात प्रतिव्यक्ती 912 रुपये तर शहरी भागात प्रतिव्यक्ती प्रतिवर्षी 1056 उत्पन्नाचा निकष स्विकारला. 8 व्या योजनेने रुपये 11000 पेक्षा कमी वार्षिक उत्पन्न असणा–या कुटूंबांना दारिद्रय रेषेखालील कुटूंबे संबोधले असून 1993–94 मध्ये 18.09 टक्के लोकसंख्या दारिद्रयरेषेखालील असल्याचा अंदाज व्यक्त केला होता.

तेंडूलकर अभ्यास गटाचे निष्कर्ष :

नियोजन आयोगाने डिसेंबर 2005 मध्ये प्रा.सुरेश तेंडूलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली होती. या समितीने राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणाअन्वये प्राप्त झालेल्या माहितीच्या आधारे

डिसेंबर 2009 ला आपला निष्कर्ष नियोजन आयोगाला सादर केला. तेंडुलकर अभ्यास गटाने 2004–05 मधील किमती प्रमाण मानुन ग्रामीण भागासाठी दरडोई दरमहा 446 रुपये 68 पौसे आणि नागरी भागासाठी दरडोई दरमहा 578 रुपये 80 पौसे हा किमान उपभोग खर्च प्रमाण मानुन त्या आधारे दारिद्रयरेषेखालील लोकसंख्या विषयीचे निष्कर्ष काढले आहेत. या निष्कर्षानुसार 1993–94 मध्ये देशातील 45.03 टक्के लोकसंख्या दारिद्रय रेषेखाली राहत होती. सन 2009–10 मध्ये दारिद्रय रेषेखालील लोकसंख्या निश्चित करताना जी व्यक्ती प्रतिदिन 28 रुपयापेक्षा अधिक खर्च करु शकत नाही. अशा व्यक्तीला दारिद्रय रेषेखालील व्यक्ती मानण्यात आले आहे. (कोळंबे : 2015) ग्रामीण दारिद्रय रेषेखालील महिलांच्या विविध समस्यावर प्रकाश पडावा व हया समस्यांचे योग्य रितीने निरसन करावे म्हणून प्रस्तुत विषयाची निवड केली आहे.

या अभ्यासातुन ग्रामीण दारिद्रयरेषेखालील जीवन जगणा–या महिलांच्या समस्यांवर प्रकाश पडू शकेल. शिवाय हा अभ्यास सामाजिक दृष्टीने उपयोगी ठरणार आहे.

अभ्यासाची पार्श्वभूमी :

औरंगाबाद जिल्हयामध्ये राबवण्यात येणारी NRLM राष्ट्रीय ग्रामीण जिवन्नोनती अभियान हया योजनेची अंमलबजावणी महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जिवन्नोनती अभियान (उमेद) राबवण्यात येत आहे. इन्टेसीव्ह, सेमी इन्टेसीव्ह व नॉन इन्टेसीव्ह या कार्यपध्दतीव्दारे अभियान अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. दारिद्रयाचे निर्मुलन करण्यासाठी ग्रामीण गरिबांच्या संस्था उभारणे, त्याच्या संस्थांची क्षमता बांधणी करणे, सदर संस्थामार्फत गरिबांना वित्तिय सेवा पुरविणे आणि गरीबांना शाश्वत उपजीविकेची साधने उपलब्ध करुन देऊन त्यांना दारिद्रयाच्या बाहेर येण्यासाठी मदत करणे हे अभियानाचे प्रमुख उद्दिष्टय आहे.

अभियानाचा गाभा :

प्रत्येक गरीबामध्ये गरीबीमधून बाहेर पडण्याची तीव्र इच्छाशक्ती असते, तसेच अंगभूत क्षमताही असते. या इच्छाशक्तीला व अंगभुत क्षमतेला जागृत करुन त्याला अंर्तबाहय आधार देण्याची आवश्यकता आहे.

अभियानाची उद्दिष्टये :

ग्रामीण भागातील गरीबातील गरीब कुटूंबापर्यंत पोहचून त्या कुटूंबातील किमान एका महिलेचा स्वयंसहायता गटामध्ये समावेश करणे, या गरीबांच्या संस्था स्थापन करुन त्यांचे बळकटीकरण करणे, त्यांना शासन व बँकामार्फत अर्थसहाय्य उपलब्ध करुन देवुन रोजगार व स्वयंरोजगाराच्या संधी उपलब्ध करुन गरीबीच्या बाहेर पडण्यासाठी मदत करणे.

अभियानातील लक्ष्य गट :

राज्याच्या ग्रामीण भागातील गरीबातील गरिब कुटूंब हे अभियानाच्या केंद्रस्थानी आहे. या गरीब कुटूंबामध्ये अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, भटक्या विमुक्त जाती व जमाती यांच्या बरोबरच अन्य जातीजमाती व खुल्या प्रवर्गातील गरीबातील गरीब व्यक्ती अभियानातील लक्ष्य गट आहेत. समाजातील महिला, अपंग, भुमिहिन, अत्यल्प व अल्प भुधारक प्रकल्प बाधीत, स्थलांतरीत मजुर, वेठबिगारी, निराधार, परित्यक्त्या, विधवा, एकल महिला, तृतीयपंथी, जोगीण, देवदासी, वेश्या, मानवी मौला वाहतुक करणारे इ. वंचीत घटकांना संघटन क्षमता बांधणी व अर्थसहाय्य या माध्यमातून जिवन्नोनती संधी उपलब्ध करुन देण्यात येणार आहे.

दारिद्रय ही केवळ आर्थिक स्थिती नसून ती सामाजिक व मानसिक समस्या आहे. दारिद्रयामध्ये जीवन जगणा–या माणसाला दारिद्रयातून बाहेर येण्यासाठी त्याच्या कारणाचा शोध घेतला पाहिजे. सुप्रसिध्द अर्थतज्ञ अमर्त्य सेन म्हणतात की, ''दारिद्रय हे कृत्रीम आहे, त्याचे

नियोजन करुन निर्धाराने निर्मुलन करता येते. स्वयं सहायता गट म्हणजे स्वतःची सहायता स्वतः करणारा गट होय. गाव , वस्ती , वाडी , पाडा , तांडा , टोला , गल्ली , मोहल्ला इ. ठिकाणच्या समान परिस्थितीतील दहा ते वीस महिला एकत्र येऊन परस्परांच्या मदतीसाठी गट स्थापन करतात त्या गटाची काही निश्चित सुत्रांच्या सहाय्याने बांधणी करुन स्वतःच्या गटाचा, कुटूंबाचा व पर्यायाने राष्ट्राचा विकास करण्याचे ध्येय उराशी बाळगुन काम करतात.''

साहित्य समीक्षा

मगर ज्ञानेश्वर (2017) : प्रस्तुत साहित्यात राष्ट्रीय ग्रामीण जीवन्नोनती अभियान ;National rural livelihood mission –NRLM) योजने विषयी वर्णन करतना असे म्हणतात की योजनेची सुरुवात 3 जून 2011 म्हणजे आकराव्या पंचवार्षिक योजनेत करण्यात आली असून योजनेचा उद्देश् ग्रामीण भागातील दारिद्य निर्मुलन करणे हा आहे .ही योजना राज्यस्थानच्या बंस्वार जिल्ह्यात करण्यात सुरु करणायत आली .यापूर्वी सुवर्ण जयंती ग्रामस्वरोजगार योजना कार्यरत होती या योजनेची सुरुवात 1 एप्रिल 1999 मध्ये करणायत आलेली होती ही योजना नवव्या पंचवार्षिक योजनेत सुरु करण्यात आली या योजनेचा उदेश ग्रामीण भागामध्ये अधिक प्रमाणात सूक्ष्म उद्योगाची स्थापना करणे रोजगारधारकास 3 वर्षामध्ये दारिर्द्य रेषेच्या वर आण**णे** SC,ST, OPEN यांचे अनुक्रमे 50 ,40 ,3 टक्के लाभार्थी निवडण्याचे लक्ष ठेवण्यात आले होते या योजनेमध्ये केंद्र व राज्य सरकारचा वाटा 75 :25 टक्के होता तर ईशान्य कडील राज्यात हे प्रमाण 90 ते 100 होता SGSY योजनेत 6 योजनाचा समावेश करण्यात आला होता 1 जून 2011 रोजी सुवर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेचे रुपांतर राष्ट्रीय ग्रामीण जीवन्नोणती अभियान (NRLM) करण्यात आले.

फडके प्रफुल्ल दैनिक प्रहार :दैनिक प्रहार मधील विशेष लेखाचे आकलन केले असता असे दिसून येते की सन 2017 –18 या आर्थिक वर्षात करोडपतीच्या यादीत भारतातील 7300 जणाचा समावेश झाला आहे हे जसे स्पष्ट केले आहे तसेच देशातील किती लोकसंख्या दारिर्द्य रेषेखाली आहे याची कुठलीही आकडेवारी जाहीर केलेली नाही पंडित नेहरूंच्या काळात 24 टक्के जनता दारिर्द्य रेषेच्या खाली आहे असे म्हणत असताना डॉ राम मनोहर लोहिया यांनी 60 टक्के लोकसंख्या दारिद्रयात असल्याचे दाखवून दिले होते आर्थिक सर्वेक्षण पाहणी अहवालात दारिर्द्य रेषेखालील किती माणसे आहेत हे कधीच स्पष्ट होत नाही.

कोचुरे वंदना (2017.18) : प्रस्तुत शोध निबंधाचे अध्यन केले असता असे असे निर्दशनास येते की गटामध्ये सामील होण्यापूर्वी महिलांची आर्थिक स्थिती खालावलेली होती किंवा सर्वसाधारण होती अर्थाजनाच्या साधनाची कमतरता होती मात्र बचत गटातील सहभागामुळे बँकेची ओळख झाली व आर्थिक व्यवहार समजायला लागले गटाकडून अडीअडचणीसाठी सहज कर्ज उपलब्ध होऊ लागले कर्ज वेळेवर परतफेड करण्याची व बचतीच्या सवयीमुळे आर्थिक अडचणी दूर होण्यास मदत झाली .

गोडबोले गोविंद (2009) : प्रस्तुत ग्रंथाचे आकलन केले असता असे निर्दशनास येते की ,मानवी क्षमता कमी लेखण्याच्या तत्वज्ञानाची चौकट आपण निर्माण केली आहे हे गरिबांच्या अस्तित्वाचे कारण आहे सर्व मानवजातीकडे केवळ स्वतःची काळजी करण्याएवढीच क्षमता नाही तर संपूर्ण जगाचेच कल्याण करण्याची क्षमता आहे काही जणांना एका मर्यादे पर्यंत त्यांच्या क्षमतांचा वापर करण्याची संधी मिळते मात्र काही जणांना अशी सुंदर संधी कधीच मिळत नाही काही जणांना त्यांना मिळालेल्या जन्मजात वरदानाचा वापर न करताच मरण पावतात गरिबी मध्ये जीवन

जगण्यासाठी मनुष्य जन्माला आला नाही जगातील इतराप्रमाणेच एक यशस्वी माणूस म्हणून जगण्याची क्षमता आहे गरिबी मानवासाठी नैसर्गिक नव्हे त्यामुळे तिचे निर्मुलन होणे शक्य आहे ती माणसावर कृत्रिमपणे लादली आहे.

आर्थर लेविस :लेखकाच्या मते ,देशाच्या दरडोई उत्पनात होणरी वाढ म्हणजे आर्थिक विकास होय. सदरील व्याखे वरून असे म्हणता येईल की आर्थिक विकास हि दीर्घकालीन प्रक्रिया आहे तसेच अर्थीक विकास हा नेहमी गतिशील स्वरूपाचा असतो भारतातील बहुतेक लोक ग्रामीण भागात राहतात ग्रामीण लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून राहते शेतीतील परंपरागत तंत्रज्ञानामुळे शेतकर्याचे उत्पन्न कमी असते , शेत जमिनीचे छोटे आकारमान, पारंपारिक शेती ,शेतकऱ्याचा अज्ञानिपणा,दारिर्द्य,कर्जबाजारीपणा, पाणीपुरवठ्याच्या सोयीचा अभाव,व्यापारी सोयीचा अभाव ,अल्प उत्पानामुळे बचत प्रवार्तीसुधा कमी असते बचतीचा दर कमी असल्याने गुंतवणुकीचा दर मंदावतो त्यामुळे अर्थव्यवस्था दारिर्द्याच्या दुष्ट चक्रात अडकून पडते दारिद्य निवारण करून दारिर्द्याच्या दुष्ट चक्राचा छेद करण्यासाठी उद्योग धंदाचा विकास हाच महत्वाचा ठरतो असे म्हणता येईल

संशोधनाचे उद्देश :

1. दारिद्रय निर्मुलनासाठी राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान योजने अंतर्गत वापरल्या जाणा–या विविध कार्यक्रमांचा व कार्यपध्दतींचा अभ्यास करणे.
2. राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान योजनेची महिला सक्षमीकरणातील भुमिकेचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके :

1. दारिद्रय निर्मुलनासाठी विविध कार्यपध्दती व कार्यक्रमांचा अवलंब केला जातो.
2. राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान योजनेतून महिलांचे सक्षमीकरण करण्यात येत आहे.

संशोधन पध्दती :

अ) व्याप्ती व मर्यादा :

प्रस्तुत संशोधन औरंगाबाद जिल्हयातील रांजणगांव शे.पु. जिल्हा परिषद गटातील जोगेश्वरी पंचायत समिती गणा अंतर्गत राबविण्यात येणा–या 10 गावातील 4 ग्रामपंचायतीमधील एका ग्रामपंचायती अंतर्गत येणा–या 4 गावाच्या राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान अंतर्गत उपक्रमामधील सक्षमीकरण व शाश्वत उपजिवीकेपर्यंतच मर्यादित आहे.

ब) नमुना निवड :

संशोधन पद्धतीः– प्रस्तुत संशोधन विषयास अनुसरून राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियाना अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या गावांपैकी एकूण चार गावाची निवड सहेतुक उद्देश नमुना निवड पद्धती नुसार केली. या गावात बचत गटाच्या सदस्य असणार्या महिला पैकी उद्देशपूर्ण नमुना निवड पद्धतीचा अवलंब करून प्रत्येक गावातील 50 महिलांची नमुना म्हणून निवड करण्यात आली.

उद्देशाला अनुसरून मुलाखत–अनुसूची विकसित करून या मुलाखत अनुसुचीच्या माध्यमातून तथ्य संकलित करण्यात आले. या व्यतिरिक्त ग्रामपंचायत सदस्य व या उपक्रमात सहभागी व्यक्ती बरोबर चर्चा करून तथ्य संकलित करण्यात आले. प्राथमिक व दुय्यम स्त्रोताचा वापर करण्यात येईल. यामध्ये मुलाखत अनुसूची, निरिक्षण, गटचर्चा इत्यादीच्या आधारे माहितीचे संकलन करण्यात येईल.

तथ्य विश्लेषण :

तथ्याचे विश्लेषणः– मुलाखत–अनुसूची, निरीक्षण व गटचर्चा या माध्यमातून संकलित केलेल्या माहितीवर प्रक्रिया करून, संख्यात्मक तथ्यांची मांडणी सारणी व ग्राफ च्या माध्यमातून करण्यात आली.

प्रमुख निरिक्षणे :

1 उच्च निरक्षरता दर, अल्प दरडोई उत्पन्न, अल्प कृषी उत्पादकता ही औरंगाबाद जिल्हयाची वौशिष्टये म्हणता येतील. तसेच 56,000 कुटूंब हे दारिद्रय रेषेखाली जीवन जगत आहेत. त्यांना दारिद्रयातुन बाहेर काढण्यासाठी राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान अभियाना अंतर्गत उपाय योजना करण्यात येत आहेत.

2 औरंगाबाद जिल्हयामध्ये प्रत्येक ठिकाणी बचतगटाची संख्या दिवसेंदिवस वाढताना दिसून येत आहे.

3 राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान योजने अंतर्गत देण्यात येणा–या खेळते भांडवलाचा उपयोग महिला आपले जीवनमान उंचावण्यासाठी उपयोग करताना दिसून येत आहेत.

4 अभियानाच्या अंमलबजावणीमुळे महिलांमध्ये वित्तीय साक्षरता दिसून येते आहे. त्यामध्ये गटातून कर्ज घेणे, बँकांचे कर्ज वेळेत परत करणे इ.

5 विविध शासकीय योजनाच्या लाभ घेण्यामध्ये महिलांचा कल वाढत चालला आहे.

6 पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये महिलांचा सहभाग वाढत आहे.

7 रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध करुन घेऊन आपली शाश्वत उपजिविका बळकट करताना गटाचे सभासद आढळून येत आहेत.

8 वौयक्तिक स्वच्छता, परिसर स्वच्छता, आरोग्याबद्दल महिलांमध्ये जागृती होतांना दिसत आहे.

9 अभियाना अंतर्गत दर दोन वर्षांनी नेतृत्वामध्ये बदल केल्यामुळे प्रत्येक सभासदाला नेतृत्व करण्याची संधी मिळत आहे.

10 महिलांमध्ये साक्षरतेबद्दल होणा–या चर्चा व शिक्षणाचे महत्व समजल्यामुळे शाळाबाहय मुलांचे प्रमाण कमी होण्यास हातभार लागल्याचे दिसते.

11 अभियाना अंतर्गत जिल्हयासाठी देण्यात आलेले आर्थिक व भौतिक उद्दिष्टये 100ः साध्य होताना दिसून येत नाही.

12 समुहामध्ये सामुदायिकरित्या जमा केलेल्या ..... घरातील अडीअडचणीच्या वेळी बचत गटातून पौसा उपलब्ध होत असल्यामुळे गावात सावकारशाहीवर ब–याच प्रमाणात अंकुश लागला आहे.

13 शेळीपालन, गाय पालन, कुक्कुट पालन, टेलरिंग इ. व्यवसाय करण्याकडे महिलांमध्ये विशेष आकर्षण असल्याचे आढळुन आले.

14 गटामध्ये आलेल्या व्यक्ती वित्तीय साक्षर झाल्यामुळे आपली पत निर्माण करण्यासाठी बँकेकडील बुडीत कर्ज परतफेड करताना दिसतात तसेच नवीन कर्ज घेताना दिसतात.

15 राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान योजनेच्या अंमलबजावणीमुळे फक्त महिलांची आर्थिक स्थितीच सुधारली नाही तर त्यांची सामाजिक स्थितीतही सुधारणा झालेली आढळून येते.

16 महिला ग्रामसभेमध्ये सहभाग नोंदवून आपले प्रश्न एकत्ररित्या मांडतांना दिसतात. तेंव्हा त्यांच्या आत्मविश्वासामध्ये झालेला बदल जाणवतो.

सारांश :

राष्ट्रीय ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाच्य अंमलबजावणीमुळे महिलांच्या तसेच वंचित घटकांच्या आशा पल्लवीत झाल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये प्रामुख्याने निराधार, अपंग, विधवा, एकल व्यक्ती, परितक्त्या इ. चे संघटन घडुन येत आहे. आपण गरीबीतुन बाहेर पडू शकतो ही उमेद अभियान त्यांच्या मनामध्ये निर्माण करण्यात यशस्वी होताना दिसून येत आहे. ग्रामीण महिला हया शक्तीच्या अन्यन्य स्त्रोत आहे. त्याचा उपयोग महिलांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी महिलांनी एकत्र येऊन आपले प्रश्न सोडवण्यासाठी पुढाकार घेत आहेत. कुटूंबातील एकच व्यक्ती कमावती असल्यास कुटूंबाला आर्थिक अडचणीला सामोरे जावे लागते, अशावेळी महिलांनी एकत्र येऊन रोजगारांच्या संधी निर्माण केल्या आहेत. ज्यातुन त्यांना रोजगार मिळत आहे तसेच अपंग, निराधार, एकल व्यक्ती हया समाजाला ओझे वाटत होत्या. परंतू एकत्रीतरित्या येवुन ज्या सर्व घटकांनी आपली जिवन्नोनती करण्यासाठी पुढाकार घेतला आहे.

शासकीय योजनाचा लाभ प्रत्येक वंचित घटकाला मिळावा यासाठी अभियानामध्ये सामाजिक समावेशन तसेच आर्थिक समावेशन असल्यामुळे व्यक्तीच्या जिवनात जिवन्नोती होताना दिसून येत आहे. तसेच कौशल्य प्रशिक्षणा अंतर्गत महिलांना स्वयंरोजगाराचे विविध पर्याय उपलब्ध करुन देण्यात येत आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

1. कोळंबे रंजन (2015), ''अर्थशास्त्र'' पुणे, आदर्श विदयार्थी प्रकाशन.
2. शासन परिपत्रक, क्रमांक एनआरएलएम–2011.प्र.क्र.196.योजना–3 दिनांक 18 जुलै 2011.
3. गोडबोले गोविन्द (२००९) बचातगत माध्यमातून गरीब मुक्त विश्वाची निर्मिती, औरंगाबाद साकेत प्रकाशन
4. कोचुरे वंदना (२००८) महिलांचा आर्थिक विकास सुवर्ण जयंती शहरी रोजगार, जलगाँव तरुण भारत-स्वयं सिध्हा महिला बचत गट विशेषांक

* * *

शेतकरी आत्महत्या कारणे व उपाय

महेश मुरलीधर मुंडे
रा. अंबाजोगाई

मागील कित्येक वर्षापासून दुष्काळाची अक्राळविक्राळ काळी सावली मराठवाडा व विदर्भात शेतकरी वर्गाला सोसावी लागत आहे. मराठवाड्यात व विदर्भात कुठेकुठे दृश्य थरकाप उडवणारे आहेत. शेतातील हाताला आलेल्या पिकाचे नुकसान नंतर उरतात ते फक्त चिरंतन दुःख. मनातल्या मनामध्ये घालमेल डोक्यावरील कर्ज कसे फेडायचे, काही पिकलं नाही तर खायचं काय, त्यातच लाडक्या लेकीचं लग्न, शिक्षणावर लागणारा खर्च या सर्व काळजीने आत्मकेंद्रित होऊन आपल्या आयुष्यात स्वतःला दोष देत कोणतीही अपेक्षा न बाळगता हाताशी घेऊन परिस्थितीचा सामना न करता शेतकरीवर्ग पराभव स्वीकारतो. त्याप्रसंगी त्याचे मनोबल संपूर्णपणे खचलेले असते. या अवस्थेत सर्वच गोष्टी मनाला फार जिव्हारी लागतात. परंतु शेतकरी टिकला पाहिजे याकरिता लहान लहान संकटा वेळीच लक्ष द्यायला पाहिजे. शेतकरी वेळेचे व कामाचे बंधन काटेकोरपणे पाळत असतो. तात्काळ आवश्यक असणारी बी-बियाणे व मशागतीसाठी लागणारी वेळेवर उपलब्ध करत असतो. पिकावर विविध टप्प्यावर लागणारे औषधी फवारणी वेळेवर चाचणी करत असतो. नवीन योजना नवीन उपाय करून भरघोस पीक येण्याकरिता सतत प्रयत्नशील असतो. आपल्या शेतीचा विकासाचा मुख्य केंद्रबिंदू शेतकरीच असतो. मेहनत, चिकाटी व प्रामाणिकपणा ही शेतकरी वर्गाची खरी ओळख आहे. ते शेतात जीवतोड मेहनत करत असतात. स्वतःसाठी सुख सुविधांशी काहीही नातं न ठेवता आपल्या कुटुंबासाठी रात्रंदिवस राबत असतात. वर्तमान बाजार भावाकडे निश्चितपणेपाहून शेता कडील व निर्माण झालेली अवस्था व निराशा लपून खंबीरपणे उभा राहत असतो. मानसिक काहीही थकवा न जाणवता हळूहळू दुःख गिळत असतो. नेहमी प्रसन्न राहण्याचा प्रयत्न करत असतो. पिकाबद्दल अनेक स्वप्न रंगवत असतो. प्रगतीचे विशेष मापदंड ओळखत असतो.

एकेकाळी भारत देशाच्या नकाशावर छोटेसे चमकणारे मराठवाडा व विदर्भातील शेतकरी होते. चांगली स्वच्छ फळे व भाजी, अन्नधान्य, कडधान्य, फुले व भाजीपाला आदि उत्पादन क्षेत्रात अग्रेसर होते. शेतमालाच्या प्रत्येक जडणघडणीत शेतकऱ्याची भूमिका महत्त्वाची असते. नैसर्गिक संकटामुळे धास्ती खाल्ल्यामुळे शेतकरी काहीही विचार न करता स्वतः आत्महत्या करत आहे. शेतात पाणी नसल्यामुळे उत्पादन कमी होत असते, कधी शेतातील पीक तोंडावर आलेले असेल तर अतिवृष्टी व गारपिटीमुळे हाताशी आलेले पीक वाया जात असते. अशा अनेक कारणांमुळे छोटे शेतकरी अडचणीत आहेत. अशा परिस्थितीतून जाणाऱ्या शेती उत्पादकांना एक नवीन ऊर्जा देण्याचा चांगला प्रयत्न आपण सर्वांनी केला पाहिजे. आजच्या घडीस बरीच राज्य शेतमालाचे उत्पादनात अग्रेसर आहेत इतर राज्यात पण कधीकधी निसर्गाचा कोप तिथल्या शेतकऱ्यांना सोसावा लागतो आलेल्या नैसर्गिक संकटावर मात करण्याची त्याची तयारी असते. ते त्यांच्या दुखाची झळ कुटुंबाला देत नाहीत. शेतकरी आत्महत्या सारख्या घटना कमी प्रमाणात घडत असतात. आश्चर्य वाटेल असं म्हणजे परराज्यातील

शेतकरी बंधू आपली हंगामाची पेरणी ची कामे वेळेवर करून दुसऱ्या परराज्यात कामे करायला स्थलांतर करत असतात. आणि मग पीक कापणीच्या वेळेला आपल्या शेतात हजर होत असतात. मराठवाडा व विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या मनात व शेतात सुशासन आणण्याचे काम पुढे दिवस कठीण जाईल, त्याकरिता पूर्णपणे आपली मानसिकता बदलून नव्या जोमाने नव्या ऊर्जेने टिकवायला पाहिजे. आपल्या प्रिय भारत देशात व प्रत्येक राज्यात शेतीच्या भरघोस पिकाबद्दल विविध प्रकारची संशोधने चालू असतात. ही संशोधने सामान्य गरीब शेतकऱ्यांना वेळेवर मिळत नाहीत. लहान शेतकरी उत्पादक यांना संकट प्रसंगी योग्य मार्गदर्शन मिळत नसल्यामुळे ते कायमस्वरूपी स्वतःवर आपत्ती ओढवून घेत असतात.

इकडे आड तिकडे विहिर अशी गंभीर अवस्था होत असते. आपल्या आयुष्याच्या प्रगतीचे कोणते सर्वेक्षण न करता जीवन मरणाच्या दारात हेलकावे घेत असतात. खरं म्हणजे तळागाळातील गरीब शेतकरी आर्थिक सुख-सुविधा चा प्रभाव कमी असल्यामुळे व शिक्षणाचा आधार नसल्यामुळे शेती उत्पादन मालात किंवा व्यवसायात समान संधी तसेच बाजारपेठेत स्वातंत्र्यात नाही. स्वतःच्या मेहनतीचा शेतमालाचे व्यवहारात दलाल, एजंट, मालक, खरेदी करणारे व्यापारी यांच्या आर्थिक व्यवहारात गरीब आता शेतकरी काही बोलत नाही आणि महत्त्वाचे म्हणजे शेतमालाच्या प्रत्येक उत्पादन क्षेत्रात दलाल, कमिशन एजंट फोफावत आहे.

बाजारपेठेत दलालाचे साम्राज्य असते रात्रंदिवस परिश्रम करणारे शेतकरी उपाशी व बाजारपेठेत कमिशन एजंट तूपाशी असे मला येथे लिहावेसे वाटत आहे. आपल्या मालाचे जे काही भाव मिळेल ते आपल्या नशिबाचे समजून निमूटपणे सहन करत असतो. कारण म्हणजे जास्त माहिती नसल्यामुळे व आर्थिक सोयी-सुविधांचा प्रभाव कमी असल्यामुळे गरीब शेतकरी सर्वतोपरी त्याच्या आधीन असतो, हे मी पाहिलेला आहे सन 1995 पासून नॅशनल क्राइम रेकॉर्ड ब्युरोने शेतकरी आत्महत्येची नोंद केलेली आहे. 1990 ते 2013 या कालावधीत 2 लाख 96 हजार 438 शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत या कालावधीत एकट्या महाराष्ट्रात 60750 शेतकऱ्यांनी आपले जीवन संपुष्टात आणले आहे. गेली बारा वर्षे मराठवाडा विदर्भ शेतकरी आत्महत्या मध्ये अव्वल राहिला आहे. हा आत्महत्या चा आलेख चढत जात असून त्याचे प्रमाण वाढत आहे 2014 ते 2015 आलेख पाहिला तर दररोज दहा आत्महत्या असे प्रमाण होते. या आत्महत्या प्रामुख्याने विदर्भ व मराठवाड्यात होतात. डॉ. एम एस स्वामीनाथन आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे भारतीय शेती तज्ञ आहेत. त्यांच्या अध्यक्षतेखालील राष्ट्रीय आयोगाने 2007 मध्ये आपला अहवाल केंद्र शासनास कडे सादर केला आहे. या अहवालामध्ये त्यांनी शेतीचा उत्पादन खर्च आदी त्यावर शेतकऱ्याच्या उदरनिर्वाहासाठी 50 टक्के जास्तीचा नफा मिळून शेतीला भाव द्यावा, ही प्रमुख शिफारशी शासनाकडे केली आहे. अहवाल शासन दरबारी धूळखात पडला असून त्याची अंमलबजावणी करण्यास शासन टाळाटाळ करत आहे. याउलट दुसरीकडे भारत हा कृषीप्रधान देश असून शेतकरी आणि कृषी क्षेत्राची उन्नती झाल्याशिवाय देशाचा विकास साधता येणार नाही याची जाणीव महात्मा फुले व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना होती. भारतीय शेती आजही अधिकांश भारतीयांची उदरनिर्वाहाचे प्रमुख साधन आहे. शेतीमध्ये पुरेशा सुधारणांमुळे शेतीही मागासलेली आहे शेतकरी सुद्धा तितकाच शोषित पीडित व आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल आहे. दारिद्र्य व अज्ञानामुळे शेतकऱ्याची सर्व स्तरांमधून शोषण व पिळवणूक केली जाते.

शेतकरी कष्ट करतो पण त्याला त्याच्या कष्टाचे फळ मिळत नाही. त्याची लुबाडणूक केली जाते. म्हणून देशाचा पोशिंदा असलेल्या शेतकऱ्यांचे प्रश्न तडीस नेण्यासाठी प्रखर लढा उभारला होता. ज्ञानाधारित शिक्षणाबरोबर कृषी व्यावसायिक शिक्षणावर भर दिला पाहिजे. सोबतच त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी सरकारने आवर्जून पुढाकार घेतला पाहिजे. त्यांच्यासाठी वस्तीग्रह काढले पाहिजे. शेतीचे आधुनिकीकरण केले पाहिजे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे निसर्गावरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी सरकारने सिंचनाची सुविधा उपलब्ध करून पाणीपुरवठा देण्यावर भर दिला पाहिजे. शेतकऱ्यांच्या दुरवस्थेची कारणे म्हणजे शेतसारा भरण्यापासून सुरू होतात. अलीकडे शेतकरी वर्गाला सिगारेट, तंबाखू, मावा, दारूचे व्यसन खूप मोठ्या प्रमाणात वाढू लागली आहे. सर्व प्रकारची व्यसने हा अतिगंभीर चिंताजनक प्रश्न आहे. अत्यंत धोकादायक परिणाम एकदा व्यवसायाच्या विळख्यात वेढले गेले तर जगण्याच्या स्थितीवर त्याचा परिणाम होतो. व्यसन हे सुरुवातीपासून आपल्याला जोडू नये म्हणून प्रत्येकाने याची वेळेवर काळजी घेणे हाच सर्वोत्तम मार्ग होय. विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या साह्याने नवनवीन शोध लावणारा मानव कधीकाळी निराश. यामुळे आतून मात्र कमकुवत व कमजोर होत असतो. मानसिक ताण तणावाच्या भरात हिंमत हरतो आणि पराभूत होऊन आत्महत्या चा स्वीकार करून मृत्यूला कवटाळतो. आपण पाहतो सर्वसाधारणपणे महागाई वाढली की सरकारी नोकरदारांचे पगार वाढतात. त्यांना त्या प्रमाणात महागाई भत्ता मंजूर होतो. सरकार त्यांच्या साठी वेगवेगळे वेतन आयोग नेमून त्याप्रमाणे त्यांना जास्तीचा पगार देण्यात येतो. याबाबत शेतकऱ्याला कोणतीच मदत देण्यात येत नसून महागाईची झळ त्यांना नेहमी बसते. हे कित्येक वर्षापासून चालत आले आहे. यापूर्वी व यापुढे चालणार आहे हे शाश्वत सत्य आहे. मात्र याउलट एखाद्या वेळेस शेतमालाचे उदाहरणात कांदा-लसूण याचे भाव वाढल्यावर सगळीकडे आगडोंब उसळला असून त्याबद्दल सर्वत्र चर्चा होते. आणि शेतकऱ्याला त्याच्या कष्टाची जास्ती चार पैसे मिळू लागले म्हणजे ते सर्वांच्या डोळयात खूप असतात. पण जेव्हा याच कांद्याचे भाव दोन ते पाच रुपये किलोपर्यंत कोसळतात आणि शेतकऱ्यांचे बाजारापर्यंत कांदा आणावयाचे भाडे पण निघत नाही. त्या वेळी मात्र त्याबाबत कोणीही बोलायला तयार नसते. त्यावेळेस कोणालाही शेतकऱ्याचे हळहळ वाटत नाही. एवढे आपले समाज मन बधीर झाले आहे. यासारखे दुर्दैव कोणते समाजातील शेतकरी मात्र असा गट आहेत आहे की ज्याला दिवसाचे चोवीस तास, महिन्याचे तीस दिवस, वर्षाचे बारा महिने सतत काम करावे लागते. या शिवाय पाऊस वादळ वारा थंडीच्या मोसमात सुद्धा त्याला रात्रंदिवस शेतामध्ये राबावे लागते. तसेच याबाबत त्याच्या कुटुंबातील लहान थोर सर्व जण काळयामातीत राबराब राबत असतात. त्याला कामाचा जास्तीचा मोबदला तर मिळतच नाहीत परंतु त्याने कष्टाने पिकवलेल्या मालाला बाजारात आला की त्याच्या किमती जाणीवपूर्वक खाली पाडले जातात. विशेष म्हणजे शेतकरी स्त्रियांच्या कामाला जगात कुठेही तोड नाही. या मावल्याना घरची सगळी कामे करावे लागतातच, याशिवाय आपल्या पुरुष मंडळींना शेतीकामात मदत करण्यात. त्या सतत कंबर कसून तयार असतात. शेतमालाची किंमत ठरवताना या माऊलीच्या कष्टाची किंमत ठरवली जात नाही. याशिवाय शेतीला जी बैलजोडी राहते त्यांच्या पालन पोषणाचा व इतर खर्चाचा हिशोब शेतमालाचे भाव ठरविताना केला जात नाही खरे. म्हणजे शेतमालाच्या उत्पादनासाठी हे दोन घटक महत्त्वाचे आहेत म्हणून त्यांच्या श्रमाचे मूल्य शेतमालाच्या भावांमध्ये वाढवणे गरजेचे आहे.

आपल्या परंपरागत बियाणांमुळे उत्पादन वाढत नाही म्हणून संकरित कापूस व गेल्या काही वर्षापासून बीटी कापूस बियाणे, त्याचा गाजावाजा व्यापाऱ्यांनी मोठ्या प्रमाणात केला. मात्र याचा फायदा संघटित व्यापारी व कारखानदार यांना झाला हा निष्कर्ष डॉक्टर स्वामीनाथन यांनी विदर्भात खेडोपाडी जाऊन शेतकऱ्यांशी चर्चा करून अभ्यास आणखी काढला. कापूस उत्पादक शेतकऱ्याला विशेष बीटी कापसाचा उत्पादन खर्च भरमसाट आहे. त्या प्रमाणात शासनाने कंपनी सांगता तेवढे उत्पादन तर होतच नाही परंतु कापसाला योग्य बाजारभाव सुद्धा मिळत नाही. याचा परिणाम शेतकरी हतबल होऊन शेवटी आत्महत्या करण्याचा पर्याय निवडतो. आज शेती व्यवसाय व शेतकरी चोहीकडे संकटात सापडली आहे. त्याला यामधून सहीसलामत बाहेर पडावयाचे झाल्यास त्याला काही कठोर निर्णय तसेच कठोर परिश्रम करण्याची गरज आहे. याबाबत शेतकऱ्यांना आधार देणे अत्यावश्यक आहे. आणि शेतीसाठी पतपुरवठा वेळ आणि वेळच्या वेळी करणे गरजेचे आहे. यापुढे शेतकऱ्यांसाठी, शेतीसाठी केंद्रीय पातळीवर नाबाड सारखी शेतकऱ्याची बँक स्थापन करणे गरजेचे आहे. प्रत्येक शेतकऱ्याला आवश्यकतेनुसार पिकासाठी पाणी मिळावे यासाठी प्रत्येकाने ठिबक योजना अमलात आणावे जेणेकरून शेतकऱ्याकडून वाजवीपेक्षा जास्त पाणी वापरले जाणार नाही. भाजीपाला, फळ उत्पादन अशा प्रकारची उत्पादने ताजी स्वच्छ चांगल्या प्रकारे बांधणी करून अतिशय काळजीने मालवाहतूक करून बाजारपेठेत न्यावे, तसे पाहिल्यास शेतकरी पूरक अनेक जोड धंदे आहेत. उदाहरणार्थ दुग्धव्यवसाय, कुकुटपालन, बंदिस्त शेळीपालन, वराह पालन, मत्स्यपालन इत्यादी उपलब्ध आहेत. याशिवाय शेतकऱ्यांचे एक उत्तम उदाहरण म्हणजे पश्चिम महाराष्ट्र येथे कुटुंबातील फक्त एकाने शेतीवर अवलंबून राहून इतरांना आपल्या कुवतीप्रमाणे इतर व्यवसाय करावा. पश्चिम महाराष्ट्रात प्रत्येक घराघरात एक व्यक्ती सैन्यात भरती आहे. त्याच प्रमाणात मराठवाड्यातील विदर्भातील शेतकऱ्यांचे सैन्यात दाखल होण्याचे प्रमाण नगण्य आहे. वरील प्रमाणे शेतीवर भर कमी करून शेतकऱ्यांवर आत्महत्या करण्याची वेळ येणार नाही. आणि म्हणूनच मराठवाडा व विदर्भाच्या तुलनेत पश्चिम महाराष्ट्रातून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या नाहीत असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही. यासाठी पश्चिम महाराष्ट्राचे अनुकरण करणे हे मराठवाडा आणि विदर्भातील शेतकऱ्यांसाठी आवश्यक झालेले आहे.

महात्मा फुलेंचे विचार आजही शेतीसाठी उपयुक्त व फायदेशीर आहेत. महात्मा फुले हे एक आदर्श शेतकरी होते. शेतीमालाला उत्पादनखर्च भरता येईल आणि किमान 15 ते 20 टक्के नफा मिळेल तेवढा बाजार भाव मिळाला पाहिजे. शेतकऱ्यांना शेतासाठी पुरेशी व बारमाही पाणी सिंचनासाठी मिळाले पाहिजे, ते वाया जाऊ नये म्हणून नळाद्वारे देण्यात यावे, आधुनिकीकरण पद्धतीच्या शेतीचा अभ्यास करण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रदेशात पाठवावे शेतीला व शेतकऱ्यांना चांगले दिवस आणावयाचे असतील तर देशपातळीवर रेल्वे सारखे शेतीसाठी स्वतंत्र अर्थसंकल्प असावा, तसेच राज्य पातळीवर सुद्धा शेतीसाठी स्वतंत्र अर्थसंकल्प असावा. ज्यामध्ये शेती विकासाच्या प्रत्येक लहानसहान बाबींचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास करून त्याबाबत योग्य नियोजन व आर्थिक तरतूद करून त्यांची कठोरपणे अंमलबजावणी झालीच पाहिजे असा राज्यकर्त्याने निश्चय करावा. राज्याप्रमाणे विज्ञानाच्या क्षेत्रात रस्ते ही संख्या काम करते आणि तिच्यात देशातील नामवंत वैज्ञानिक शास्त्रज्ञ रात्रंदिवस स्थिती संशोधन करतात. त्याच धर्तीवर देशपातळीवर शेती विषयी समस्यांना तसेच पर्यावरण, बदलते हवामान, वाढते तापमान याला तोंड देऊ शकेल अशी नवी पीक पद्धती शोधून काढून या बदलत्या

वातावरणात तग धरू शकणार या पिकाच्या नव्या जाती शोधून काढू या कामासाठी देशातील शास्त्रज्ञ कृषी तंत्रज्ञान संशोधन करतील. आज-काल आपली शेती हा व्यवसाय झाला आहे. यामधून शेतकऱ्याची कायमची सुटका करायची झाल्यास डॉ. स्वामीनाथन आयोगाचा अहवाल स्वीकारल्याशिवाय दुसरा चांगला मार्ग नाही. देशपातळीवरील रोजगार हमी योजना आता प्रत्यक्ष शेती व राबवण्याची वेळ आली आहे ज्यामुळे अडचणीच्या व घाईगडबडीत च्या काळात शेतकऱ्याला गरजेइतका रोजगार उपलब्ध होत नाही. पेरणी व पीक काढण्याची कामे वेळच्या वेळी होऊन शेतीचा होणारा तोटा नुकसान होणार नाही. शेतीवर सर्व शेतकरी अवलंबून असते. कुटुंबातील सर्वजण शेतीमध्ये राबराब राबत असतात. कुटुंबातील सर्व भार शेतीवर पडतो, अपेक्षित उत्पन्न शेतीत झाले नाही तर कुटुंबावर उपासमारीची वेळ येते. यासाठी कुटुंबातील फक्त एक जण शेतीसाठी ठेवून बाकीच्यांनी आपल्या पात्रतेप्रमाणे, लायकीप्रमाणे नोकरी किंवा व्यवसाय करून उदरनिर्वाह करावा.

वरील प्रमाणे शेती योजना केल्यानंतर आज होणारे शेतकरी आत्महत्या थांबू शकतील किंवा त्या कमी तर निश्चित होतील. यामध्ये प्रमुख व्यवसाय म्हणजे शेतीला जोडधंदा म्हणून दुधाचा व्यवसाय करावा. या धंद्यामुळे शहरी भागातील पैसा खेड्याकडे येईल दुधापासून शेतकऱ्यास आपल्या दैनंदिन गरजा भागवण्यासाठी ताजा पैसा मिळेल. याशिवाय परिस्थितीनुसार शेतकरी कुकुट पालन, बंदिस्त शेळी पालन, रेशीम उत्पादन, वराहपालन, फुल शेतीचा अवलंब करून आपला आर्थिक स्तर उंचावू शकतो. शेतीमध्ये यंत्राचा वापर करून सुद्धा उत्पादनात वाढ करणे शक्य आहे.

परंपरागत शेतीला फाटा देऊन आधुनिक पद्धतीने शेती करणे ही काळाची गरज झाली आहे. आजही आपण पाहतो ग्रामीण भागात बराच वर्ग हा अंधश्रद्धाळू आहे. त्यांना शिक्षणाचे महत्व पटवून देऊन आधुनिक शेतीचे शिक्षण, नव्या पिकांची ओळख करून देणे गरजेचे आहे. सामुदायिक विवाह सोहळे जमून करावे, या शिवाय भविष्यात मुला मुलींच्या शिक्षणात भर देणे गरजेचे आहे. जोपर्यंत शेतकरी आधुनिकतेची कास धरणार नाही तोपर्यंत आत्महत्या थांबणार नाहीत. या उपाय योजना या शेतकऱ्यांच्या वैयक्तिक पातळीवर उपाययोजना असून शेतीसाठी आणखी महत्त्वाचे उपाय योजना शासनाने दखल घेणे ही काळाची गरज आहे. पंजाब, हरियाणा, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक या राज्यांनी शेती व शेतीसाठी पाणी पट्टी, विज बिल यासारख्या महत्त्वाच्या उत्पादनवाढीच्या घटकांना महत्त्व देऊन शेतकऱ्यांना 24 तास कसे उपलब्ध होतील यासाठी प्रयत्न केले पाहिजे. तसेच पाणीपट्टी, वीज बिल यामध्ये काही सवलत घेऊन सरकार उद्योगधंद्यांना आर्थिक मंदीमुळे सहकार्य करतील व अर्थसंकल्पामध्ये काही रक्कम नुकसानभरपाईसाठी देते तसेच शेतकऱ्यांना सुद्धा वेळोवेळी आर्थिक सहकार्य करणे गरजेचे आहे. या सर्व गोष्टींची कास धरून सरकार शेतकऱ्यांना सोबत राहिले तर शेतीला उन्नतीचे भरभराटीचे व उन्नतीचे दिवस येतील. व शेतकऱ्याला आत्महत्या करण्याची गरज राहणार नाही.

संदर्भ

1. भोसले गोविंद शेतकरी आत्महत्या एक चिंतन मे 2017
2. सलाहुद्दिन आतार शेतकरी आत्महत्या मुक्तीच्या दिशेने ऑगस्ट 2016

* * *

"Go to the people,
Live among them,
Learn from them,
Love them.
Start with what they know
Build on what they have"

BOOK-POST

To, _____

_____

_____

_____

Printed and Published by Dr.Prakash B. Jadhav, Principal, Manavlok's College of Social Work, Ambajogai, Post Box No.23, Ring Road, Ambajogai Dist. Beed, Pin-431517 (MS) at AAI offset, Shop No. 11, Raje Shivchhatrapati Vyapari Sankul, Ambajogai, Dist. Beed.